

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1987:1

Da Fyns jord blev lagt i lænker

Christian V's matrikel som kilde til belysning af produktions- og ejendomsstruktur i 1682

Af *Finn Stendal Pedersen*

I begyndelsen af december 1985 forsvarede jeg min disputats, der havde titlen Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. I det følgende skal jeg fremlægge nogle af mine synspunkter på Christian V's matrikel som kilde samt nogle hovedresultater af min undersøgelse.

Udgangspunktet for hele undersøgelsen var i sin tid, at jeg gerne i sammenhæng med de nye tolkningstendenser vedrørende landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet og deres betydning ville bidrage til at gøre op med den implicite eller eksplicite forudsætning i den gængse historieskrivning, som går ud på, at den danske landbobefolkning stagnerede økonomisk og socialt i de hundrede år, som gik forud for stavnsbåndsløsningen i 1788. Der var nemlig meget, som tydede på, at prisudviklingen efter 1720'ernes depression satte gang i moderniserings- og udviklingsbestrebelse hos såvel bønder, som godsejere og præster. Nogle få samtidige kilder taler om nyrødninger, nyopdyrkning og intensiveret drift inden for de gamle bymarkers grænser op igennem denne periode, ligesom den daværende senmerkantilistiske økonomiske teori ud fra sin målsætning om en øget befolkningsmængde opfordrede til en øget fødevarereproduktion indenfor landbrugssektoren. Det sidste var en væsentlig baggrund for, at reform-

Finn Stendal Pedersen, f. 1943. Lektor ved Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby*. 1983. *Fjelstedgården. Fjelstedgården i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680-1900*. 1985. *Fynsk Landbrugs Vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*. 1985. (disp.).

debatten begyndte allerede i midten af 1750'erne. Endelig kan det nævnes, at udskiftningslovgivningen, der jo allerede begyndtes i 1758, fik sit højdepunkt i loven fra 1781, som gav det endelige stød til ændringen af hele det danske kulturlandskab og de vante samlivsformer.

Der var således en række væsentlige og allerede kendte forhold, som pegede på, at såfremt en afbalanceret vurdering af 1700-tallets landbrugspolitik skulle opnås, måtte myten om stavnsbåndsløsningens igangsættende betydning aflives. Dette er selvfølgelig et vanskeligt projekt at gennemføre, da myten er en af de mere sejglivede og elskede i den almindelige historieopfattelse i Danmark. For at nå dette mål ønskede jeg at få etableret et troværdigt billede af den økonomiske udvikling indenfor landbrugssektoren fra reformdebattens begyndelse og frem til omkring 1800. Desuden skulle dette billede af den økonomiske udvikling sammenholdes med såvel den samtidige økonomiske teori som den politiske diskussion og lovgivning.

Det er imidlertid vanskeligt at skabe dette økonomiske billede, da mangelen på statistisk anvendeligt kildemateriale for denne periode er stor. For at få det nødvendige grundlag for at bedømme udviklingen kræves der en pålidelig opgørelse over den grundlæggende produktionsøkonomiske struktur ved påbegyndelsen af 1700-tallets reformlovgivning, det vil sige omkring 1760. Såfremt en sådan struktur kunne klarlægges, skulle det være muligt at få en indsigt i livsbetingelserne for agrarsamfundets forskellige klasser op igennem perioden 1720-1800 ved at koble en række enkeltstående kilders oplysninger om de enkelte gårde og huse sammen på deres rette plads i strukturen. Nogle af disse kilder er således skøder, fæstebreve, synsforretninger, godsregnskaber og skifteforretninger.

Den første forudsætning for hele dette samlede projekt er således etableringen af en oversigt over den produktionsøkonomiske struktur på et tidspunkt før 1760. Jeg kastede mig selvfølgelig ud i en eftersøgning af dette materiale, og her viste det sig hurtigt, at mulighederne indskrænkedes drastisk, når man udelukkede retrospektive slutninger ud fra senere kilder, som f.eks. udskiftningsforretningerne og forarbejderne til 1844 matriklen. Faktisk blev den eneste tilbageværende mulighed at se nærmere på det kildemateriale, som er samlet i for-

arbejderne til Chr. V's matrikel fra første halvdel af 1680'erne.

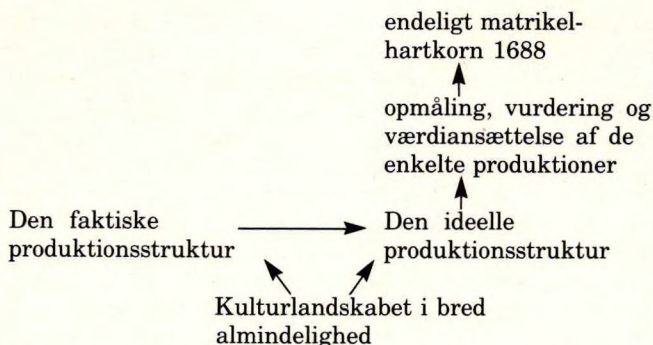
Udnyttelsen af dette kildemateriale viste sig hurtigt at være betydeligt mere problemfyldt end først antaget ud fra den eksisterende forskning og litteratur, men den nærmere afklaring af kildens ophavssituation, som der i det følgende skal berettes om, giver mig dog anledning til at mene, at kilden med visse modifikationer bliver en enestående anvendelig kilde til at belyse produktions- og ejendomsstruktur i slutningen af 1600-tallet.

Udgangspunktet for matrikuleringen var et klart ønske hos regeringen om at få et ensartet ligningsgrundlag for den produktionskat, som man i 1661/62 havde pålagt landbruget. Man havde først taget sit udgangspunkt i de enkelte godsers jordebøgers landgildeydelse, men selv efter rettelser og tillem্পninger af disse jordebøgers angivelser vedblev der at være klager. Efter adskillige tilløb op igennem 1670'erne tog man endelig fat på en fornyelse i 1680.

Myndighederne ønskede altså at få gennemført en retfærdig og ligelig skatteansættelse af de enkelte landbrug, og myndighederne fandt det ligeledes rimeligt, at denne skatteansættelse fandt sted ud fra de produktionsmuligheder, som de enkelte landbrug havde. De fastsatte derfor i de endelige instrukser af 16. april 1681 nogle vurderingsregler, som ikke skulle tage hensyn til den faktiske produktion, men alene til den mulige produktion. Hvis en landbruger derfor ikke sørgede for at få det maksimale udbytte af sit brug, måtte han bøde for sin dårlige udnyttelse af ejendommen ved at betale en forholdsvis mere tyngende skat. Det er aldeles afgørende indledningsvis at fastholde dette princip om, at matrikuleringen ikke tilstræbte at give udtryk for den faktiske, men den ideelle produktionsmulighed.

Den kildemæssige situation skulle gerne fremgå af figur 1. Hvis man antager, at ansættelsen af de enkelte produktionstyper skete ud fra et forsvarligt grundlag, bliver spørgsmålet stadig, om ansættelsen i så fald kan sættes lig med den faktiske landbrugsproduktion og den faktiske produktionsstruktur.

Her må det fastholdes, at ansættelsen af den ideelle produktion og dennes værdi jo alene kunne ske ud fra de i samtiden kendte dyrkningsmetoder, redskaber og afsætningsmuligheder. I praksis vil der derfor være en stor tidsbundethed og et

Figur 1. Oversigt over den grundlæggende kildesammenhæng.

sammenfald mellem de faktiske forhold og opfattelsen af, hvad der er den ideelle, mulige produktion. Dette kan illustreres med, at f.eks. skovenes værdi som driftspotentiale, ifølge reglerne, alene skal ansættes efter, hvor mange svins olden de kan give årligt. Endvidere i det forhold, at man hurtigt opgiver opmålingen af engene, således at man for overdrev og enges vedkommende nøjes med skønsmæssige ansættelser, mens agerjorden stadig omhyggeligt skal opmåles og boniteres. Dette vidner om, at den animalske produktions afsætningsmuligheder var dårlige i 1680'erne. Værdiansættelsen af brødkornet i forhold til havrejorden er også sket ud fra markedets prisrelationer i samtiden. Resultatet af disse overvejelser bliver således, at den ideelle hartkornsværdi i 1680'erne er et udtryk for den samlede værdi af de enkelte produktionstyper, som tillagdes værdi i samtiden, således som produktionen fandt sted med den da kendte dyrkningsteknik og de da kendte afsætningsmønstre. Teoretisk skulle der således være sandsynlighed for, at den ideelle produktionsvurdering i 1680'erne i hovedtrækkene er sammenfaldende med den faktiske produktionsstruktur. Dette forudsætter igen, at ansættelsen ud fra de givne forudsætninger fandt sted på et rimeligt grundlag.

Jeg har derfor fundet det rimeligt at undersøge reglerne for opmålingen og vurderingen af de enkelte dele af landbrugsproduktionen nærmere for at søge klarlagt, i hvor høj grad man

tog hensyn til de formodede faktiske forhold i produktionsstrukturen. I denne del af undersøgelsen har jeg ligeledes søgt at finde ud af, hvor man fik inspirationen fra til de enkelte vurderinger.

Dernæst har jeg søgt at se på, hvor godt man udførte den påbudte opmåling og vurdering i praksis samt, hvorvidt der kan være opstået misforståelser af reglerne i de enkelte opmålingskommissioner og hos de enkelte landmålere.

Som det tredje har jeg derpå undersøgt værdiansættelserne af de enkelte produktioner nærmere, for at se om omregningen fra produktionstype og mængde til hartkorn forekommer rimelig.

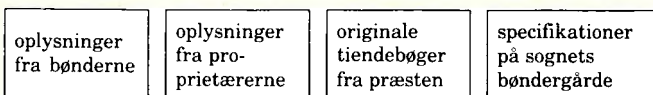
I alle disse kildeundersøgelser har jeg anvendt den centrale administrations arkivalier vedrørende matrikuleringen og herunder specielt udvalgt Fyn som geografisk undersøgelsesområde, og jeg vil i det følgende gennemgå nogle af resultaterne af denne tredelte kildeundersøgelse.

Reglerne for opmåling og vurdering

Den endelige beslutning om en fuldstændig nyopmåling, bonitering og vurdering af det danske landbrugs produktionsgrundlag må senest være truffet i regeringsorganerne i januar kvartal 1681. Der var en lang og møjsommelig vej fra arbejdets begyndelse og frem til den endelige fastsættelse af hartkornet og dermed skattegrundlaget i 1688. Arbejdsprocessen og det indbyrdes forhold mellem de bevarede protokolrækker fremgår af figur 2. Spørgsmålet som i den forbindelse naturligt rejser sig bliver da, om man i arbejdet har fulgt bestemte ensartede regler for arbejdet, om man har efterfulgt pålæggene samt om den omregning til hartkorn af de enkelte produktionsmuligheder, som fandt sted, var rimelig. Min undersøgelse viser, at man ved opmåling og vurdering fuldt ud søgte at opfylde instruksernes krav til angivelse af indsamling af de forskellige oplysninger. Imidlertid var der mulighed for at misforstå instrukserne vedrørende indsamling af hvileoplysningerne, hvor nogle kommissioner gav de faktiske brug/hvileoplysninger, som de fik dem oplyst af bønderne, mens andre fulgte embedsmændenes oprindelige hensigt, nemlig at angive de generelle brug/hvile perioder for vangenens generelle rota-

ophavsmænd

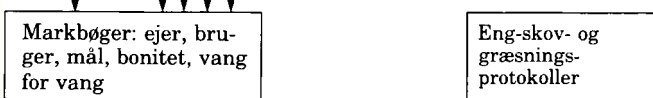
bønder
proprietærer
præster, degne

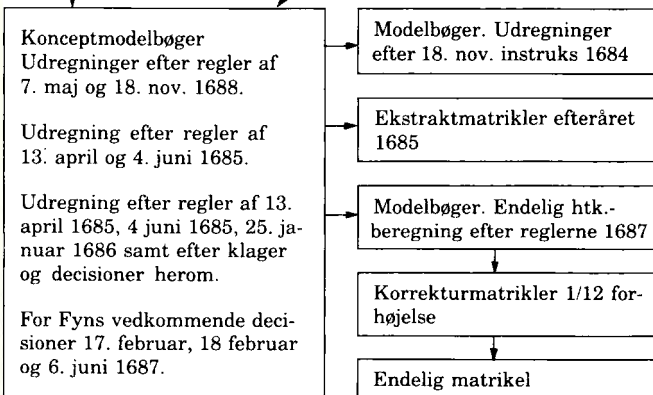
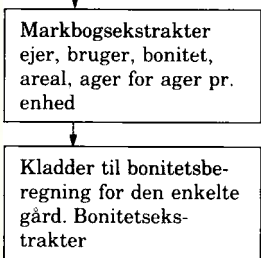
landmålere

skrivere
renskrift fra
ovennævnte for-
læg

skrivere ved op-
måling eller se-
nere ved det
fortsatte be-
regningsarbejde

Figur 2. Oversigt over ophavssituationen for og sammenhængen mellem martrikulerings protokolrækker 1681-1688.

tion. Det sidste var ud fra min undersøgelse af værdifastsættelsen til hartkorn den rimeligste løsning, idet embedsmændene ud fra kendskabet til de svenske vurderingsregler synes at have regnet med kun at give en tredjedels hvile til den dyrkede jord.

Desuden viser gennemgangen af værdiforholdene og de administrative beregningsinstrukser, at hartkornsansættelsen af hø og græsningsmulighederne var alt for lavt vurderet i forhold til agerjorden. Endvidere fremgår det, at man oprindeligt skulle ansætte græsningsværdien af de hvilende jorder ifølge den oprindelige instruks, men denne hartkornsansættelse bortfaldt senere i beregningsarbejdet i 1684. Endelig blev de fastsatte regler vedrørende et høfradrag for manglende høbjærgningsmuligheder ud fra det tilliggende agerland årsag til en forvridning af hartkornsresultaterne, da fradraget faktisk blev givet til de områder der havde ganske gode høbjærgningsmuligheder, selvom det skete meget usystematisk. Alt i alt medførte disse ændringer, at det hartkorn, som blev ansat i 1684, vurderede de områder, der havde de bedste muligheder for animalsk produktion alt for lavt. De blev derfor begunstigede ved hartkornsansættelsen og dermed ved skatteligningen i forhold til de områder, hvor man var afhængig alene af den vegetabiliske produktion.

De senere beregningsregler og ændringer fra hartkornet 1684 og frem til 1688 var aldeles arbitrære og gør hartkornet 1688 endnu dårligere til at vurdere produktionsforhold og muligheder ud fra det omtalte hartkorn, som blev beregnet i 1684. For at rette op på disse konstaterede skævheder i hartkornsbe-
regningen, har jeg konstrueret begrebet produktionsværdi. Dette begreb burde nok for klarhedens skyld benævnes den mulige produktionsværdi. Denne produktionsværdi er et samlet udtryk for de enkelte jordklassers værdi i sjællandske kvadratalen, hvis de alle omregnes til den bedste jord, samt for den ansatte hø, græsning og oldens værdi, når det ligeledes omregnes til den tilsvarende værdi af den bedste jord i sjællandske kvadratalen. Der indgår ikke nogen hvileberegning i produktionsværdien, da den hvilende jord er anset for at have en ganske høj produktionsværdi, også i hvileperioden, og for at rette op på den alt for lave vurdering af eng- og græsningsarealer.

Denne nye værdienhed er altså et bedre vurderingsgrundlag

Taxeer Mendens Afgift/ Om Jordens Gøddet.		Naar de hvor mange Aar Jor- den saaes oc byller:		Indehober Udi Sølandst gondras Alic:	Beregning til Udsæd i alle Mar- ter			
		Enes	Doer		Tand.	Sk.	fler.	alk.
Haastriip.								
Jacob Pii. Pii.								
Kroster. Sog								
Maact. m. m. huy. m.		2	1		3930			
alvng. ditto					10380			
m. m. h. h.					21415			
alvng. ditto					19308			
m. m. h. h.					5622			
alvng. ditto					19445			
ditto		2	6		97873			
ditto		2	9		1137			
ditto		2	12		2433			
alvng. bygn.		2	12		62044			
E. Buss. co. h. h.								
m. m. h. h.		2	11		5687			
m. m. h. h.					12105			
alvng. ditto		2	9		4345			
ditto		2	10		4722			
alvng. bygn.		2	12		11544			
ditto		2	12		9244			
E. Buss. co. h. h.								
m. m. h. h.		2	10		5251			
ditto		2	6		7205			
E. Buss. co. h. h.								
for. h. h. h. h.		2	10		2765			
alvng. ditto					2984			
bygn.					30200			
m. m. h. h.					48320			
alvng. ditto					14421			
m. m. h. h.					2287			
alvng. ditto		2	6		5665			
alvng. bygn.		2	9		10765			
ditto		2	11		20581			
Alle Decisionen om Amd. i Febr. 87								
afslagen med - i et andet Bemynd.								
i Amd. i Febr.								10 01 10
og i Amd. i Febr. i Bemynd. h. h.								8 52 20
Om Bødder - 1/2								20

Figur 3. Eksempel på indførelse i konceptmodelbog for gård nr. 1. i Haastriip by. Haastriip sogn, Sallinge herred. Rtk. 312.2001. Konceptmodelbog for Sallinge herred.

Handwritten signature and decorative flourishes at the top of the page.

430

Nærha Eng naar Dangene ere indlagt af		Nærha Gefang saa Ofver dreff oc Englid	Eftind til Herlighed Evnis Draf den. Terve frier oc fiterij.	Commission Taxt udi Hart Korn begned:	Var eller udi den Gam mel Matricul.	Proprietar.
Wærf. No.	Get No. No.	Mese Foder.	$\frac{1}{2}$ Jern.	Leud. St. fr. sk. P.	Leud. St. fr. sk. P.	
	9	9				
	227861	16-0-0-2-2		1 1 1 2 3		
	9	17				
	32	32				
	2504	23 0097	16-3-1-2-3	3 5 0 2 2		
	50801	2-12-1-1		5 3 1 2		
	154158	00-00-1		4 1 2 2		
	375779	20-0-2-1		1 3 1 1		
	3 Mangrup	gødt jern		7 1 2 2		
	1 Mangrup	gødt jern		2 0 0		
	1 Mangrup	gødt jern		3 8		
				11 0 2 2		
				5 2 0 0		
				7 0 2 2		
				10 0 0 0		
				2 0		
				10 0 0 0		
				7 1 0 0		
				12 7 2 1		
				6 1 2 2		
				17 1 0 2		
				1 1 2 2		

Figur 3. (fortsat)

end 1684 hartkornet, selvom en nøjagtig opsplitning mellem animalsk og vegetabilsk produktionspotentiale af produktionsværdien ikke er mulig. Det sidste forhold har gjort det nødvendigt udover produktionsværdien, der udgør hovedgrundlaget for undersøgelsen af forholdene indenfor landbruget på Fyn i 1682, at vurdere de enkelte landbrug ud fra en relativ vurdering af de ansatte vurderinger af eng og overdrev. Den samlede vurdering er resulteret i, at Fyn er blevet inddelt i seks produktionsøkonomiske kategorier.

De undersøgte landbrug på Fyn i 1682

Undersøgellesområdet omfatter Fyn med tilliggende øer bortset fra Langeland og Ærø. I dette område indgår ifølge modelbøgerne 10435 enheder, som jeg har inddelt i grupper efter størrelsen af produktionsværdien $-\frac{1}{3}$ hvile. Hvilefradraget er indregnet af hensyn til sammenligneligheden med den af Henrik Pedersen anvendte gruppeinddeling i »De danske Landbrug 1688«, mens analyserne iøvrigt gennemføres på grundlag af produktionsværdien uden hvilefradrag. Ialt var der 7370 enheder i de størrelseskategorier, der normalt henregnes som gårde. Desuden var der 603 enheder i størrelsen mellem $\frac{1}{4}$ og 1 td. hartkorn, 942 enheder mellem 0 og $\frac{1}{4}$ td. hartkorn og 1520 jordløse huse. Ialt altså 3065 huse. Det viser sig endvidere, at næsten ingen fynske landbrug havde mere end en fæster, således at der kan regnes med overensstemmelse mellem antallet af gårde og huse og antallet af familiebrug. Man må dog af den grund ikke søge at sætte lighedstegn mellem antallet af bebyggelsesenheder og de befolkningsmæssige arbejdsressourcer til dyrkning af agerbrugene, da der kunne være store regionale forskelle i traditionerne vedrørende fordelingen på hjemmевærende børn og tjenestefolk samt på anvendelsen af tjenestefolk eller husmænd til det nødvendige lønarbejde. En sammenligning af antallet af bebyggelsesenheder i forhold til det dyrkede areal eller det samlede areal vil derfor let kunne give et skævt billede af de til rådighed værende arbejdskraftressourcer eller andre ressourcer med for den sags skyld i de enkelte regioner.

Jeg har derfor koncentreret mig om at belyse driftsforholdene for de enkelte brug ud fra det korrigerede kildemateriales

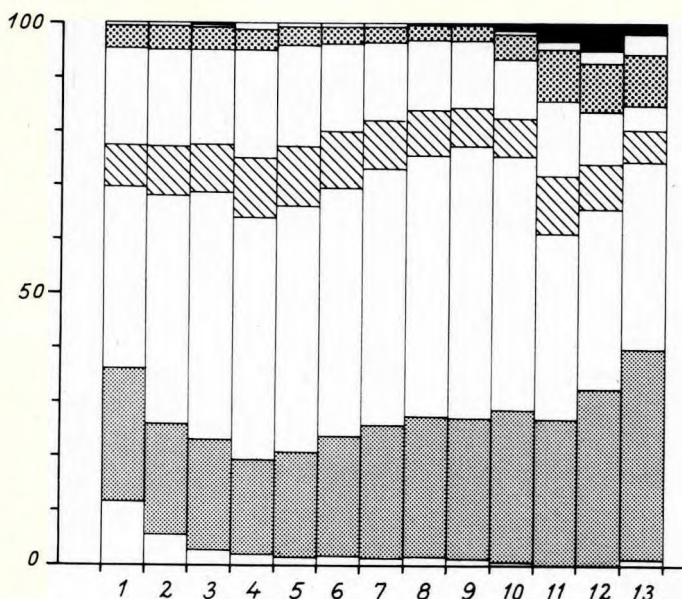
Tabel 1. Oversigt over bedriftsenhedernes fordeling på Fyn i 1682 efter størrelse og opmålingskommissioner.

Størrelse i Klasse pro- duktions- værdi - 1/3 hvile	Klasse nr.	Antal brug:				
		på hele Fyn	opmålt af nyborgske kommis- sion	opmålt af assenske kommis- sion	opmålt af trygge- vældeske kommis- sion	opmålt af kron- borgske kommis- sion
Jordløse huse		1520	668	805	4	43
0-1/4td.	1	942	343	502	39	58
1/4-1td.	2	603	264	263	36	40
1-2td.	3	403	151	180	46	26
2-4	4	1160	559	416	148	37
4-6td.	5	1820	966	633	133	88
6-8td.	6	1624	739	715	106	64
8-10td.	7	1107	398	609	53	47
10-12td.	8	544	191	308	16	29
12-16td.	9	468	124	326	9	9
16-30td.	10	152	32	109	5	6
30-50td.	11	50	24	18	7	1
50-100td.	12	34	16	17	0	1
ov. 100td.	13	8	4	3	0	1
Total		10435	4479	4904	602	450

Tabel 2. Gennemsnitsfordelingen på Fyn i 1682 af de enkelte vurderingskategorier i procent af produktionsværdien.

	%								
	Årlig	1.sort	2.sort	3.sort	4.sort	Hø	Græs	Olden	Total
Hele Fyn	1.3	23.6	45.8	9.3	15.0	3.8	0.7	0.6	100.1

udsagn om dyrkningssystemerne og om de bagved liggende geografiske ressourcer. Af tabel 1 fremgår fordelingen af de fynske landbrug på 13 forskellige klasser efter størrelse og af tabel 2 fremgår gennemsnittet for hele undersøgelsesområdet af

Figur 4. Værdifordelingen på Fyn i 1682 beregnet ud fra de enkelte be-
 driftsenheders størrelse i produktionsværdi - $\frac{1}{3}$ årlig hvile til ager-
 jorden. Opdelingen er med baggrund i erfaringerne fra opdelingen i fi-
 gur 7.3 sket på 13 klasser i stigende orden. Klasserne fordeler sig som
 følger: Klasse 1 = 0,1-0,25 tdr., klasse 2 = 0,25-1 td., klasse 3 = 1-2
 tdr., klasse 4 = 2-4 tdr., klasse 5 = 4-6 tdr., klasse 6 = 6-8 tdr., klasse
 7 = 8-10 tdr., klasse 8 = 10-12 tdr., klasse 9 = 12-16 tdr., klasse 10 =
 16-30 tdr., klasse 11 = 30-50 tdr., klasse 12 = 50-100 tdr., klasse 13 =
 100 tdr. og derover. Vedrørende klasseinddelingen henvises iøvrigt til
 tabel 1.

For hver af klasserne er angivet procentværdien af hver enkelt vur-
 deringskategori i følgende rækkefølge fra neden i diagrammet: Uskra-
 veret = årlig jord. ▨ = 1. sorts jord. Uskraveret = 2. sorts jord. ▩ = 3.
 sorts jord. Uskraveret = 4. sorts jord. ▤ = hø. Uskraveret = græsning.
 ■ = olden.

Kilde: Undersøgelsens datafil IDATA.

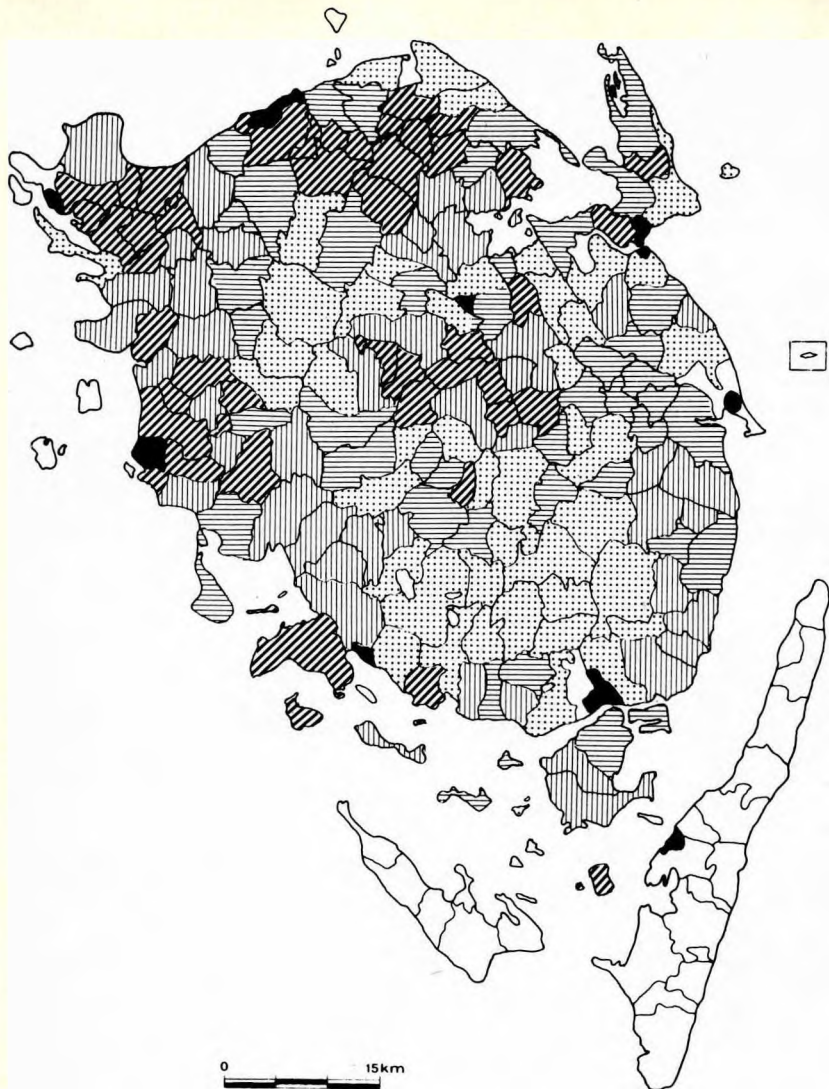
de enkelte vurderede kategoriers andel af den samlede pro-
 duktionsværdi. Af figur 4 kan fordelingen af de enkelte kate-
 goriens andele indenfor de 13 forskellige klasser aflæses. Det
 fremgår heraf, at når vi når op til gårdklasserne, så har de

store brug forholdsvis flere af de til rådighed værende ressourcer af eng og græsningsarealer, ligesom hovedgårdene forholdsvis har sat sig på skovene.

Arealudnyttelsen

To forhold indgår i vurderingen af arealudnyttelsen. For det første selve hovedopdelingen af arealet på opdyrket agerjord og uopdyrkede arealer. Dernæst udnyttelsen af den dyrkede agerjord til vegetabilsk produktion årligt, d.v.s. brug/hvile forholdet. Den dyrkede jords andel af det totale areal fremgår af kort nr. 1. Da der ikke findes samtidige kilder til belysning af det totale areal i 1682, har jeg anvendt de af A. F. Bergsøe udarbejdede oversigter fra 1844 som beregningsgrundlag. Gennemgangen viser i grove træk, at den gennemsnitlige opdykningsgrad på Fyn i 1682 kun var på 45%. Endvidere ses det, at der var store regionale forskelle i opdykningsgraden. De mindst opdyrkede områder var at finde i det sydøstlige Fyn samt i fire sogne i det centrale Fyn og i nogle få kystsogne. Blandt de områder, der var bedre opdyrket end gennemsnittet, var sogne i Båg, Vends og Skam herreder samt sogne i et bælte på østkysten fra Nyborg og ned til Svendborg og Tåsinge. Selvom Fyn i 1682 gik for at være en af landets bedst opdyrkede regioner, lå altså alligevel meget store arealer udyrkede hen som skov og overdrev.

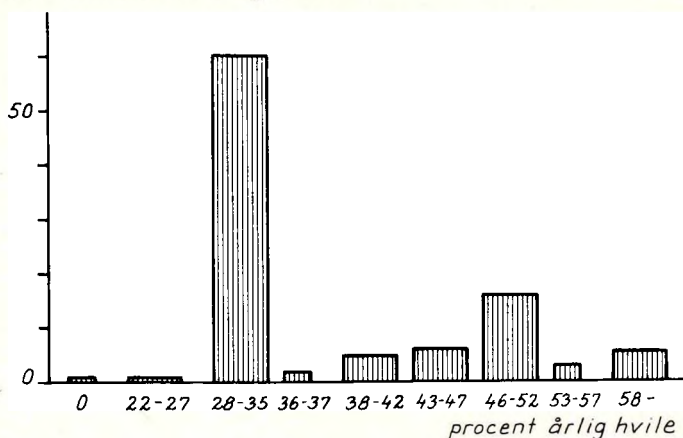
Ser vi dernæst på udnyttelsen af de dyrkede agerarealer fremgår den beregnede årlige hvile ved hartkornsberegningen 1684 af figur 5 og kort nr. 2. Det er her atter nødvendigt at påpege, at da denne oversigt sker ud fra en beregning af den årligt hvilende jord ud fra vangeskifternes rotation, er det kun de grove træk vedrørende forskellene i udnyttelsen af agerjorden, som kan påvises. Gennemgangen viser, at en rotation, hvor en tredjedel af agerjorden lå brak hvert år, var den dominerende rotationsform på Fyn, men at der, først og fremmest i den vestlige del af Fyn i Båg og Vends samt de vestlige dele af Skovby og Odense herreder, eksisterede andre rotationssystemer, der alle gav en større årlig hvile end $33\frac{1}{3}\%$ og hovedsagelig varierede med en årlig hvile på 40–60%. Kun en tredjedel af det totale fynske areal udnyttedes derfor årligt til vegetabilsk produktion, mens de to tredjedele lå hen til anvendelse for den animalske produktion.

Kort nr. 1. Oversigt over det dyrkede areal i 1682 i procent af det totale areal. De udfyldte sogne er ikke medtaget i oversigten. Medianen er 48,95%.

	23,0–40,6% af totalarealet
	40,7–48,9% af totalarealet
	49,0–55,8% af totalarealet
	55,9–80,9% af totalarealet

procent af
det samlede antal ejerlav

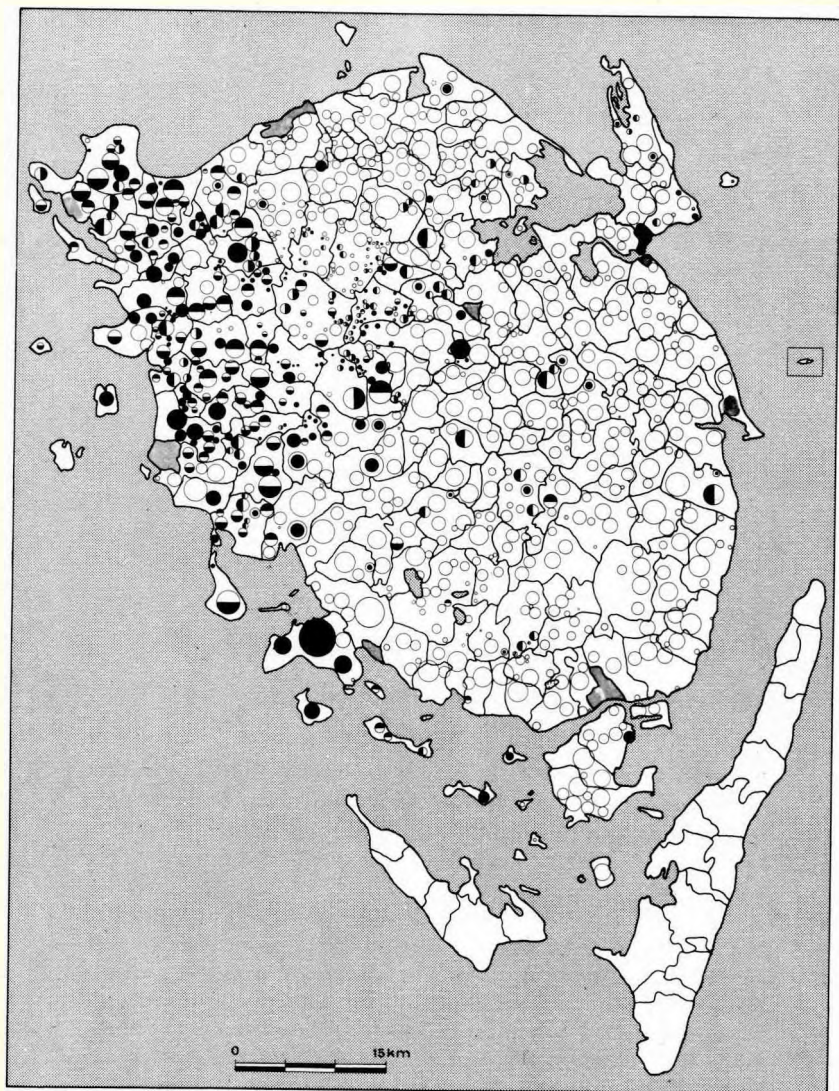

Figur 5. Frekvensfordeling af ejerlavene efter årlig hvile.

De seks forskellige produktionsøkonomiske kategorier i fynsk landbrug 1682

I forsøget på at samle de konstaterede forskelle op til en samlet vurdering af forholdene for det fynske landbrug bliver det nødvendigt at finde et forenklet og troværdigt udtryk for de enkelte regioners erhvervsmuligheder ud fra deres produktionspotentiale.

Først skal forholdene skildres, således som de tog sig ud i 1682 med den da eksisterende teknologi. Ved skabelsen af et samlet udtryk er det nødvendigt at fastholde agerjordens bonitetsfordeling som et grundelement. Desuden er det nødvendigt at tage hensyn til den relative fordeling af den undervurderede værdi af høg og græsning. Jeg har her valgt at dele op i to kategorier: 1. Høg- og græsningsansættelsen er lig med eller over gennemsnittet for hele Fyn. 2. Høg- og græsningsansættelsen er under gennemsnittet for hele Fyn. Herved fremkommer den i tabel 6 viste fordeling af de 180 undersøgte fynske sogne i seks forskellige produktionsøkonomiske kategorier. I Tabel 7 ses den valgte nummerering af de seks kategorier.

Kort nr. 2. Oversigt over ejerlav på Fyn med mere end en tredjedels årlig hvile på agerjorden.

● 36–37% årlig hvile	● 48–52% årlig hvile
● 38–42% årlig hvile	● 53–57% årlig hvile
● 43–47% årlig hvile	● 58% årlig hvile og derover

Tabel 6. Oversigt over fordelingen af sogne på seks produktionsøkonomiske kategorier. Baggrunden for de anførte tre bonitetsgrupper.

Ansættelse af hø og græsning	Bonitets-gruppe 1	Bonitets-gruppe 2	Bonitets-gruppe 3	Total
Lig med eller over middel	15	37	26	78
Under middel	30	53	19	102
Total	45	90	45	180

Tabel 7. Oversigt over rækkefølgen og nummereringen af de seks produktionsøkonomiske kategorier

Ansættelse af hø og græsning	Bonitets-gruppe 1	Bonitets-gruppe 2	Bonitets-gruppe 3
Lig med eller over middel	1	2	5
Under middel	3	4	6

Den bedste produktionsøkonomiske kategori vurderes da til at være kategori 1 med ialt 15 sogne, da denne kategori ligger i bedste bonitetskategori samt har hø- og græsningsmuligheder lig med eller over det fynske gennemsnit.

Herved skulle denne kategori have de absolut bedste muligheder for såvel vegetabilsk som animalsk produktion.

Den næstbedste kategori bliver kategori 2, idet det vurderes, at hø og græsningsmuligheder lig med eller over middel og den deraf følgende mulighed for animalsk produktion, der var så væsentlig for datidens landbrug ikke alene i sig selv, men også for den vegetabiliske produktion via gødningstilskuddet, opvejer den bedre jord i kategori 3, der mangler mulighederne for en omfattende animalsk produktion.

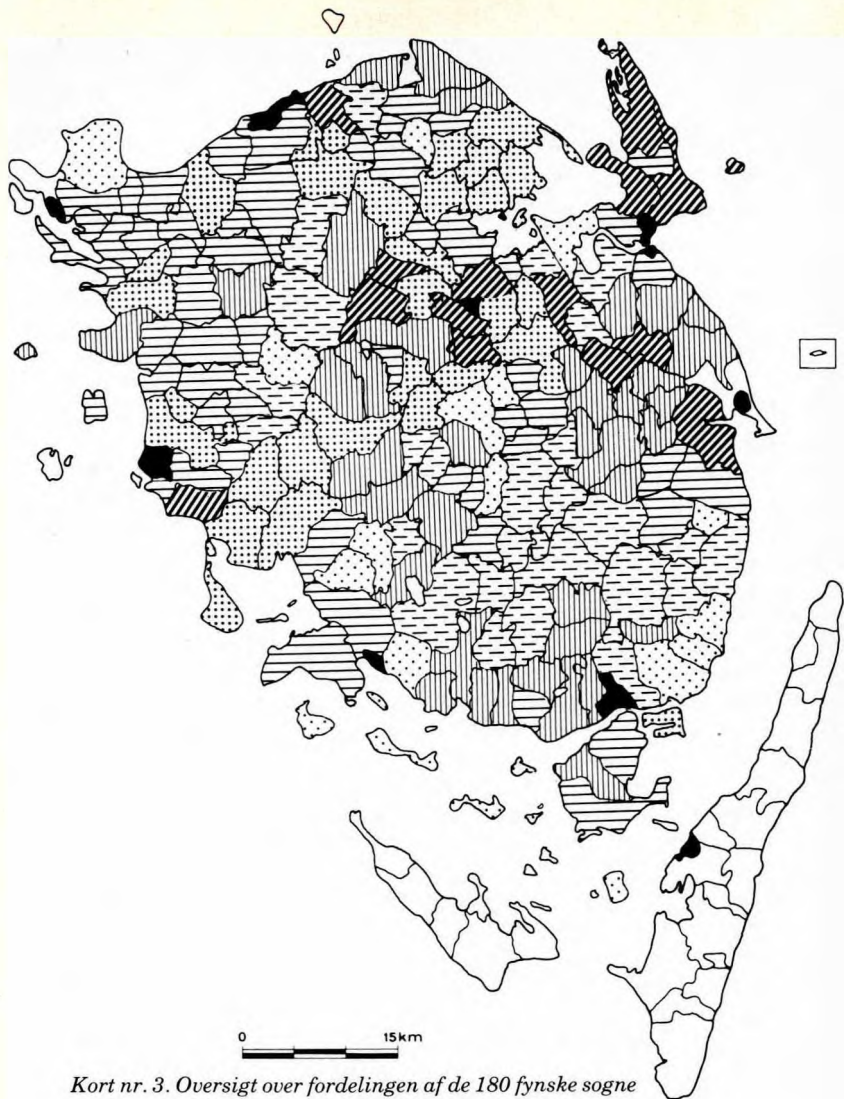
Kategori 3 vurderes som den tredjebedste kategori efterfulgt af kategori 4. Disse to kategoriers indbyrdes placering afgøres alene af forskellene i bonitet. Derimod vurderes agerjordens bonitet i kategorierne 5 og 6 til at være så dårlig, at disse to kategorier må placeres sidst i rangfølgen og således at

forskellen i mulighederne for animalsk produktion afgør disse to kategoriers indbyrdes placering.

Fordelingen af de 180 sogne på disse seks inddelinger ud fra sognenes gennemsnit fremgår af kort nr. 3. Efter en nærmere gennemgang af kategorierne kan det konkluderes, at såfremt man opdeler de fynske landbrug i produktionsøkonomiske kategorier efter deres driftspotentialer i 1682 med den da herskende landbrugsteknologi, vil de bedste økonomiske muligheder være tilstede for ejendomme i kategori 1 uanset konjunkturerne, efterfulgt af kategori 3 og 4, såfremt den vegetabiliske kornproduktion havde afsætningsmulighed, mens kategori 2 og 5 var afhængige af gode betingelser for den animalske produktion, og kategori 6 var dårligst stillet under alle tilfælde. Da perioden 1680 til 1813 i de fleste år var karakteriseret af kornproduktionens fremmarch efter afmatning af kvæg og studehandelen i 1600-tallets første halvdel, kvægsygens hærgen i 1740'erne og åbningen af kornmarkedet på England i 1750'erne, vil rækkefølgen for udviklingsmulighederne også være den ovenfor nævnte rækkefølge af de produktionsøkonomiske kategorier.

Dette forhold vil kun kunne dække perioden frem til 1800, da udskiftningen og dermed inddragelsen af overdrevsjorden, der som regel var af dårligere jordkvalitet end den hidtil opdyrkede, ændrede balancen alt efter, hvor meget uopdyrket jord der lå hen. De her fremstillede driftspotentialer blev yderligere begunstiget ved, at det nye beskatningssystem, der blev gennemført i forlængelse af matrikuleringen, yderligere som hovedtendens begunstigede de bedst stillede produktionsøkonomiske kategorier.

Når man derpå betragter det fynske landbrugs muligheder i tiden efter 1682, synes driftsindtægten og den økonomiske situation ud fra alle de ovennævnte faktorer at tegne sig lysest for brugerne i kategori 1, efterfulgt af brugerne i kategori 3 og 4, derpå af brugerne i kategorierne 2 og 5 for til sidst at tegne sig dystert under alle omstændigheder for brugerne af landejendomme i kategori 6.

Kort nr. 3. Oversigt over fordelingen af de 180 fynske sogne på seks produktionsøkonomiske kategorier.

- kategori 1. Både vegetabilsk og animalsk produktion.
- kategori 2. Bedst til animalsk produktion.
- kategori 3. Bedst til vegetabilsk produktion.
- kategori 4. Bedst til vegetabilsk produktion.
- kategori 5. Bedst til animalsk produktion.
- kategori 6. Overvejende vegetabilsk produktion.

Nogle hovedtræk i ejendomsstrukturen

Udover de naturgivne ressourceområder, der som nævnt kan opdeles i seks forskellige kategorier, havde også godstilhørsforholdet betydning for den enkelte fæstebondes muligheder. I det følgende skal jeg fremlægge nogle hovedtræk af ejendomsstrukturen på Fyn i 1682. Resultatet af disse undersøgelser viser blandt andet, at godsstrukturen i 1682 var mere løs og åben, end man tidligere har haft blik for, hvad der igen medvirker til at lægge større vægt på betydningen af den godspolitik og den lovgivning, som den tidlige enevælde under Chr. V gennemførte.

De væsentligste dele af denne lovgivning blev netop gennemført i årene omkring 1682, og den medvirkede stærkt til at give de private godskomplekser en langt større økonomisk og strukturmæssig stabilitet i de kommende århundreder, end disse tidligere havde haft. Med lovene af 28. jan. og 16. december 1682 bestemtes således, at hovedgårde, der før 1660 havde nydt anerkendelse som privilegeret adelig sædegård, fremover kunne nyde skattefrihed for hovedgårdens jord, hvis godset iøvrigt havde mindst 200 tdr. hartkorn bøndergods, beliggende indenfor to mils afstand fra hovedgården. I givet fald ydedes skattefriheden uanset godsejerens sociale status. Endvidere blev det senere i lovteksten indskærpet, at bøndergårde, hvis jord var nedlagt og lagt under hovedgårdsjord siden 1660, skulle genoprettes eller ihvertfald skulle der ydes skat af det nedlagte bøndergods' hartkorn. I forlængelse heraf blev det forbudt fremover at nedlægge bøndergårde. Gunnar Olsen fremhævede ganske vist i Hovedgård og Bondegård fra 1957, at nedlæggelsesforbuddet langt fra blev overholdt, og at det måtte indskærpes adskillige gange i de næste et hundrede år, men alligevel viser hans egne tal for nedlæggelserne, at maksimal 1,6% af landets samlede hartkorn blev nedlagt som bondegårdsjord i perioden frem til 1770. Man må derfor konstatere, at nedlæggelserne i hovedsagen blev bremsede ved lovgivningen, og at fordelingen mellem hovedgårdsjord og bønderjord lå fast fra 1680 og frem til slutningen af 1700-tallet.

Den væsentligste hindring for en fastholdelse af de tidligere adelige godsdomæner havde været de mange arvedelinger, som hurtigt spredte, hvad den enkelte godssamler efterlod sig ved sin død. Dette problem hjalp enevælden med til at løse med

lovgivningen vedrørende oprettelse af stamhuse i 1683, der var en videreførelse af de gennemførte regler vedrørende oprettelse af friherreskaber og baronier af 1671. Oprettelse af stamhuse sikrede skatteprivilegierne for de hovedgårde, som kunne opfylde kravene i lovgivningen fra 1682, således at disse ikke igen gik tabt. Privilegierne var at betragte som præmier for godsejernes arbejde med at opkræve og stå inde for de underliggende bønders skattebetaling. Staten ønskede imidlertid, at dette skete med så få godsejere som mellemænd som muligt, ligesom den ikke ønskede en formindskelse af det skattepligtige hartkorn. Resultatet af den samlede lovgivning blev derfor en fastholdelse af fordelingen mellem hovedgårdsjord og bondejord, som denne eksisterede omkring 1680. Samtidig indtrådte der en heftig aktivitet vedrørende køb, salg og mageskifte af bøndergodset blandt godsejerne, der selvfølgelig ønskede at opfylde den nye lovgivnings fastsatte krav for at erhverve og fastholde skattefrihedsprivilegiet. Stigningen i omfanget af ejendomstransaktioner kan alene aflæses i den kraftige vækst i sidetallet for de enkelte år i skøde- og panteprotokollerne sidst i 1680'erne. Den væsentligste faktor i de næste et hundrede års strukturændringer var således ikke nedlæggelse af bøndergårde og udvikling mod stordrift, men derimod godsarronderingen. Denne muliggjorde igen en rationel (set fra godsejernes synspunkt) udvidelse af bøndernes samlede hoveri, samtidig med at landbrugets samlede produktionsapparat blev fastholdt og udbygget i to adskilte sektorer, nemlig hovedgårdene og bondebrugene.

Også for bøndernes økonomi fik denne »strukturrationalisering« af godsdomænerne således en stor og gennemgribende, ja næsten skæbnesvanger betydning.

Vedrørende hoveriydelsen havde denne tidligere udelukkende været afkrævet ugedagstjernerne, der til gengæld så var fritaget for de udskrevne skatter til staten. Den oprindelige forudsætning for at være ugedagstjerner havde været, at bondegården skulle ligge i samme sogn som den adelige sædegård, hvortil hoveriet blev ydet. Der havde i 1600-tallet været en udvikling henimod, at enhver bonde, som faktisk ydede hoveri til en sædegård, blev anerkendt som ugedagstjerner og dermed skattefri, uanset hvor gården lå i forhold til hovedgården. Denne udvikling efter 1600 er et udtryk for adelens dominans over kongemagten, og den medførte altså, at også fjernerelig-

gende bondegårde kunne afkræves ugedagstjeneste (hoveri), men til gengæld blev de så skattefri, således at taberen blev staten. Endelig må det tilføjes, at de eksisterende undersøgelser over hoveriets omfang tyder på, at hoveriydelsen frem til 1650 var forholdsvis beskednen, således at det også for bonden kan have været en rimelig forretning at blive hoveripligtig mod at slippe for skatten.

Alt dette ændredes nu radikalt med enevældens indførelse. Bortfaldet af adelens privilegier betød først og fremmest, at ugedagsbønderne fremover også skulle betale skat samtidig med at de fortsat skulle yde det pligtige hoveri til sædegården (hovedgården). Dette medførte således umiddelbart en stærk forøgelse af alle ugedagsbønders driftsudgifter. Men det medførte endvidere, at den tidligere sammenhæng mellem hoveri og skattefrihed forsvandt, ligesom sammenhængen mellem hoveriydelse og afstand til hovedgården blev endegyldigt brudt. Hermed var vejen så åben for godsejerne til også at afkræve de fjernereboende og tidligere hoverifri skattebønder hoveri. Lovgivningen omkring 1682 og bortfaldet af adelens privilegier medførte således en stærk forringelse af bondestandens stilling på såvel kort som langt sigt.

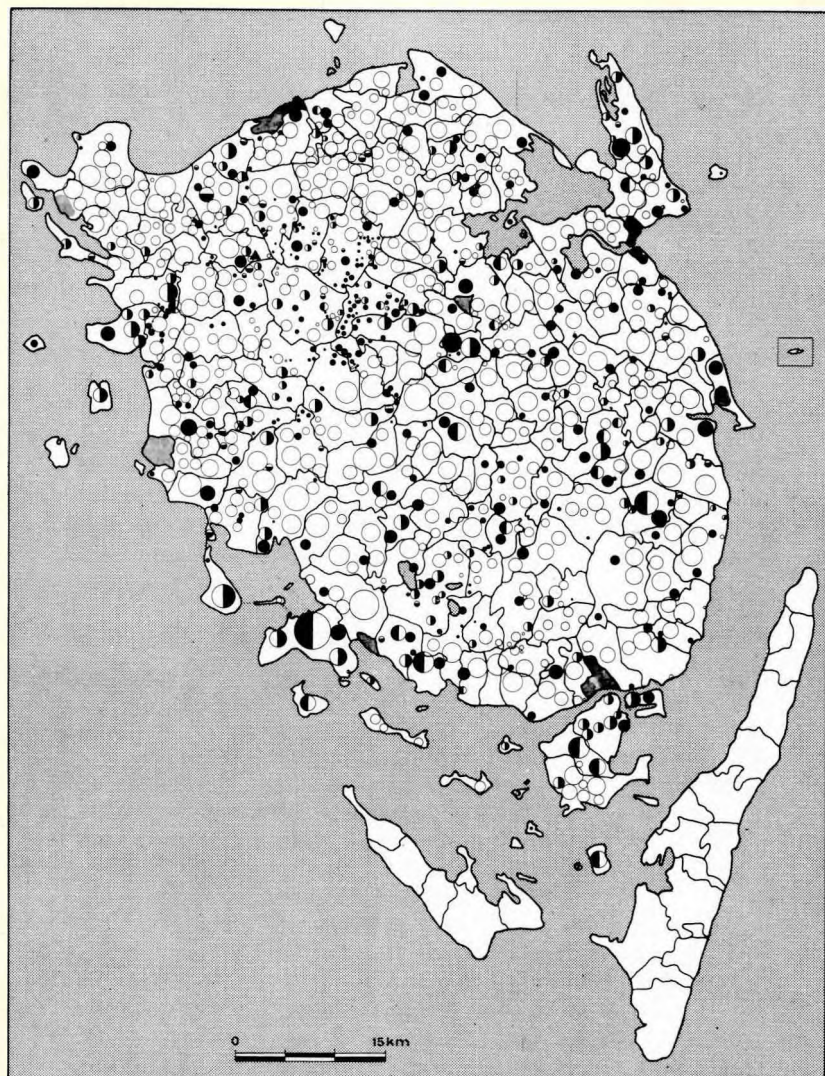
De nye betingelser for at få skatteprivilegium for hovedgårdene og den medfølgende aktivitet for at opfylde disse betingelser gør, at 1682 er et usædvanligt godt år at gennemføre en undersøgelse af ejendomsforholdene på, da vi herigennem kan få klarlagt udgangspositionen, før den nye lovgivning træder i funktion. Modelbogsmaterialets ejeroplysninger giver endvidere den fordel, at vi får et samlet overblik over hele landbrugets ejerforhold på et bestemt tidspunkt, idet også strøgods indgår i oversigten. Der ville ellers opstå mangler ved alene at holde sig til bevarede og indsendte jordebøger for de enkelte godser, der også for godserne kan give dateringsproblemer. Alternativet er en omhyggelig udskrivning og ajourføring af skøde- og panteprotokollernes indhold. Men også her vil der opstå mangler, idet ikke alt gods blev handlet i perioden frem til 1682. Den eneste ulempe ved modelbogsmaterialet er, at man må registrere efter ejerne, således at ejere af flere selvstændigt drevne godskomplekser på Fyn ikke får deres tiliggende fordelt på de enkelte godsers faktiske administrerede tilliggende af bøndergods. Dette er dog i forhold til fordelene en mindre ulempe, da de gamle godsområder jo netop

med den gennemførte lovgivning kunne brydes op til fordel for mere hensigtsmæssige arrangementer.

Undersøgelsen viser, at hovedparten af de fynske ejerlavs gårde i det enkelte ejerlav var delt mellem flere ejere. Hovedparten af hovedgårde og enestegårde havde kun en ejer. De udgjorde ca. 40% af samtlige 1062 ejerlav på Fyn. Af de resterende ejerlav havde 45 ejerlav på to gårde kun en ejer, mens 110 ejerlav på tre gårde og derover kun havde en ejer. Ialt 155 landsbyer (ejerlav) havde således kun en ejer i 1682, mens de øvrige 487 landsbyer i større eller mindre omfang var opdelt mellem forskellige ejere. Kort nr., 4 viser den geografiske fordeling af de fynske ejerlav med kun en ejer. Modsætningsvis kan man derfor ligeledes af kortet se den geografiske fordeling af de ejeropdelte landsbyer, der på kortet fremstår uden signatur i de respektive cirkler. De enkelte cirklers størrelse er udtryk for det enkelte ejerlavs størrelse efter produktionsværdi. Et eksempel på nogle af disse ejeropdelte landsbyer er vist i figur 6, mens opdelingen af samtlige fynske ejerlav i 1682 kan ses i bilaget til min disputats.

Allesø by bestod i 1682 af 30 gårde og 11 jordløse huse. Den var, som det fremgår, opdelt på 12 forskellige ejere med ryttergodset og institutionsgodset Sct. Hans Kloster som de to største lodsejere, efterfulgt af det private gods Dallund i nabosognet Søndersø. Resten af jorden må betragtes som strøgods, således var Anders Nielsen Bøgsvad en købmand i Helsingør, og Elisabeth Muhle var vel af odenseansk afstamning, men boede i 1682 i København. Ejerforholdene i Allesø og de øvrige eksempler er karakteristiske for de større landsbyer på Fyn. Selvom vi mangler nærmere undersøgelser om de nærmere fæstebetingelser på de forskellige godser, er det givet, at det betød yderst forskellige byrder for bønderne under henholdsvis ryttergods, den nærved liggende hovedgård eller som strøgods for en på Sjælland bosiddende handelsborger, selvom de boede i den samme landsby og havde omtrent ens jordtilliggende. Et ejerskifte fra strøgods til en nærvedliggende hovedgård har derfor ofte med de meget upræcise fæstebetingelser været en katastrofe for den enkelte bonde.

For at få et overblik over godsbesiddelsernes nærmere økonomiske muligheder under den nye lovgivning er de enkelte godsers samlede tilliggende og arronderingsgraden blevet undersøgt og indtegnet på kort. (Hele dette materiale for ialt 107

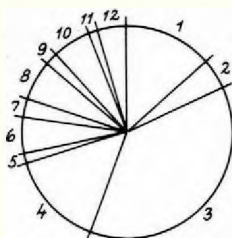
Kort nr. 4. Oversigt over ejerlav med kun én ejer.

- Hovedgårde og enestegårde.
- ◐ Ejerlav på 3 gårde og derover, som kun har én ejer.
- ◑ Ejerlav på 2 gårde, som kun har én ejer.
- ◒ Ejerlav på 3 gårde og derover, som kun har en ejer udover kirken.
- ◓ Ejerlav på 2 gårde, som kun har én ejer udover kirken.

Figur 6. Oversigter over ejeropdelingen i 3 udvalgte fynske ejerlav 1682.

Allesø by, Allesø sogn, Lunde herred.

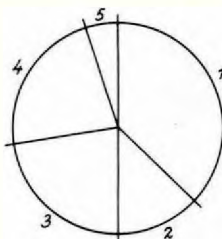
1. Dallund 13,5%
2. Krumstrup 4,4%
3. Ryttergods 38,1%
4. Sct. Hans Kloster 14,6%
5. Vallø 1,2%
6. Sognets præstegård 5,3%
7. Gejstligt gods 2,9%
8. Biskoppen pro officio 5,9%
9. Kirken 2,0%
10. Odense Hospital 5,8%
11. Anders Nielsen Bøgvad 1,2%
12. Elisabeth Muhle 4,3%.

Allesø by, Allesø sogn, Lunde herred.

Glavendrup by, Skamby sogn, Skam herred.

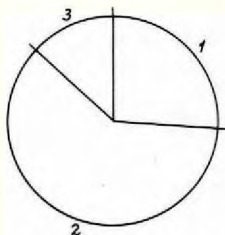
1. Dallund 37%.
2. Kjørup 13%.
3. Ryttergods 22,5%.
4. Ms. Eilert, conrector i Odense 22,6%.
5. Vides ikke 4,7%

Glavendrup by, Skamby sogn, Skam herred.

Beldringe by, Lunde sogn, Lunde herred.

1. Krumstrup 25,9%
2. Ryttergods 61,2%
3. Sognets Kirke 12,7%.

Beldringe by, Lunde sogn, Lunde herred.

Tabel 8. Oversigt over fordelingen af det fynske jordegods.

8.2.a

Ejerkategori	Areal i tdr. land	Produk- tions- værdi i tdr.htk	Tønder hart- korn	Areal i pro- cent	Produk- tions- værdi i procent	Hart- korn i pro- cent	Produk- tions- værdi i pro- cent af areal
Krongods	41243,4	12926,1	7926,4	16,3	16,1	15,6	62,7
Kirkegods	12402,7	3956,3	2633,5	4,9	4,9	5,2	63,8
Hospitalsgods	3087,5	1047,6	927,4	1,2	1,3	1,8	67,6
Skolegods	1923,4	601,0	276,8	0,8	0,7	0,5	62,5
Adelgods	151892,2	48528,3	30187,0	60,1	60,4	59,5	63,9
Borgerlige	38291,7	12202,6	8518,0	15,1	15,2	16,8	63,7
Bønder	2696,6	867,0	232,9	1,1	1,1	0,5	64,3
Vides ikke etc.	450,9	161,2	-	0,2	0,2	-	71,5
Total for Fyn	252854,6	80378,5	50701,9	99,7	99,9	99,9	63,6
+ Bymæssig bebyggelse	1279,2	438,1	-	-	-	-	
	254133,8	80816,6	-	-	-	-	

9.2.b.

Godset over 100 tdr- pro- duktions- værdi - $\frac{1}{3}$						
hvile	30811,0	10323,3	-		12,8	67,0
Godser						
50-100 tdr.	89179,4	28255,1	-		35,2	63,4
30-50tdr.	28862,1	9057,2	-		11,3	62,8
16-30tdr.	9069,3	2893,2	-		3,6	63,8
under 16 tdr.	3146,8	1035,6	-		1,3	65,8
Godser ialt	161068,6	51564,4	-	63,7	64,2	64,0

Tabel 8 fortsat

Heraf							
Borgerlige godsejere	23750,8	7600,4	-	9,4	9,5	-	64,0
Adeligt strø- gods	14574,4	4564,3	-	5,8	5,7	-	62,6
<hr/>							
Adelsgods ialt	151892,2	48528,3	-	60,1	60,4	-	63,9
<hr/>							
Borgerligt strøgods	4925,5	1528,6	-	1,9	1,9	-	62,1
Købstads- borgere	9615,4	3073,6	-	3,8	3,8	-	64,0
<hr/>							
Borgergods ialt	38291,7	12202,6	-	15,1	15,2	-	63,7
<hr/>							

NB. Angivelsen af de enkelte ejerkategoriens hartkorn i tabel 8.2.a stammer fra Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688. Kbh. 1928.

Ved beregningen af produktionsværdien i procent af arealet er arealet først divideret med to, da der gik to tønder land areal til en tønde hartkorn i 1. sort.

godser er for øjeblikket ved at blive rentegnet i forbindelse med et licentiatprojekt, der har til formål på lignende vis at gøre situationen op omkring 1770, således at nettovirkningen af udviklingen 1682 til 1770 kan påvises.) Hovedopdelingen af den fynske landbrugsjord i 1682 på ejere er vist i tabel 8. I tabel 8a er vist en traditionel opdeling af ejerne på kategorier som krongods, adelsgods, borgerligt ejet gods etc. Dernæst er der i tabel 8b givet en opgørelse over det samme jordegods' fordeling på godser efter hovedgårdens størrelse og på strøgods. Det ses heraf, at godser med hovedgårde ialt ejede 64,2% af det fynske hartkorns produktionsværdi i 1682, og at de borgerlige ejere af godser med hovedgårde ialt ejede 9,5% af det fynske hartkorn. Endvidere var 5,8% adeligt ejet strøgods og 5,7% borgerligt ejet strøgods, således at ialt 11,5% af den fynske landbrugsjords produktionsværdi i 1682 var strøgods.

Endvidere ses det, at jordtilliggendet til strøgodsset gennemsnitligt var ringere end jordtilliggendet til samlede godsdomæner, når man ser på produktionsværdien i procent af arealet.

Der var således i 1682 endnu en betydelig mængde strøgods sammen med en stor mængde spredtliggende institutionsgods tilbage på Fyn, idet kun de nævnte 64,2% af produktionsværdien ejedes af samlede godser. Heraf var 4,9% af den samlede produktionsværdi endvidere ejet af smågodser uden nogen mulighed for at erhverve sig de nye skatteprivilegier. Hovedparten af de tilbageværende 60% var endvidere, som påvist, bøndergårde der lå spredt mellem andre godsejeres og institutioners bønder i den enkelte landsby, ligesom en varierende del af det enkelte godsdomænes bønder lå mere end to mil fra deres hovedgård. Ejendomsstrukturen var derfor endnu i 1682 på Fyn mere åben og differentieret end man normalt har haft indtrykket af. Dette forhold må igen have betydet en hel del for de enkelte bønders muligheder for at forhandle rimelige fæstevilkår igennem overfor deres godsejer. Muligheder som udviklingen i den kommende tid ud fra den nye lovgivning lukkede af for, idet mine undersøgelser synes at vise, at det var de eksisterende hovedgårde med et hovedgårdstilliggende på 30 tdr. hartkorn og derover, der havde fremtiden for sig og i den kommende tid kunne erhverve skatteprivilegiet, arrondere deres godsdomæner og sikre de nye erhvervelser gennem oprettelse af stamhuse, baronier eller grevskaber. Man kan altså noget skarpt sige, at de forringede vilkår, som den fynske bondestand blev udsat for i årene efter 1682 blev iværksat af den nye enevældes planøkonomiske ideer og lovgivning.

Sammenfatning

Ud fra min undersøgelse er jeg som beskrevet nået frem til den konklusion af kildematerialet, at det med de beskrevne korrektioner, er enestående godt til at gennemføre en strukturanalyse af det danske landbrugs produktionsvilkår og muligheder og af dets ejendomsforhold i 1682. Og min praktiske anvendelse af kildematerialet har for Fyn ført til klare og til dels nye resultater vedrørende såvel en differentieret vurdering af de enkelte landbrug og regioner med hensyn til produktions-

muligheder som en påvisning af, at ejendomsstrukturen endnu i 1682 var åben, således at den gennemførte lovgivning vedrørende ejendomsforholdene under den tidlige enevælde kan tillægges større betydning for den efterfølgende udvikling end hidtil antaget. Er lovgivningen årsagen til den større samling og arrondering af godsdomænerne, er den endvidere årsagen til, at en effektivere udnyttelse af landboklasserne, herunder af bønderne, kunne finde sted fra godsejernes side i de første to tredjedele af 1700-tallet, særligt her en forøgelse af hoveriet. Man fremmede altså hovedgårdenes økonomi på bekostning af bøndergårdene, selvom man forbød disse sidstes nedlæggelse. De samlede konsekvenser af henholdsvis produktionsmuligheder og lovgivning kan dog først vurderes, når man ud fra de rejste problemstillinger undersøger den nærmere økonomiske udvikling frem til de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet. Grundlaget for at undersøge denne udvikling kan imidlertid findes igennem en udnyttelse af forarbejderne til Christian V's matrikel.

Ovennævnte artikel er ikke notificeret, da den interesserede vil kunne finde de nødvendige henvisninger i min disputats uden de store vanskeligheder.

Da Billesbølle bønder blev selvejere

Den danske selvejebevægelses begyndelse

Af Finn Stendal Pedersen

I sin grundlæggende fremstilling af de danske bønders selvejkøb fra midten af 1700-tallet og frem til Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene i 1807 konstaterer Sigurd Jensen, at selvejebevægelsen begyndte i Vestjylland. Grundlaget for denne konstatation er hos Sigurd Jensen, at Gudumkloster gård og gods 12 december 1757 solgtes på auktion med det resultat, at 10 gårdmænd blev selvejere, at godset Bækmark solgtes 28 februar 1758 med det resultat, at 1 gårdmand blev selvejer, og endelig at Grubbesholms fæstere 25 maj 1761 købte det samlede gods på auktion og selv udstykkede det, således at der af det tidligere gods skabtes 23 selvejergårde.¹ Generelt må det nok fremhæves, at Sigurd Jensen her generaliserer på et spinkelt grundlag, da han dels ser bort fra, at en del krongods i Koldinghus amt i Østjylland allerede i begyndelsen af 1740'erne var blevet solgt til selveje,² dels mangler at gennemføre en systematisk gennemgang af landets øvrige skøde- og panteprotokoller.³

I det følgende skal berettes om et godssalg på Nordvestfyn 29 april 1760, et salg der medførte, at en række bønder på Fyn blev selvejere, før Grubbesholmudstykningsen i Vestjylland fandt sted. De økonomiske følger af såvel positiv som negativ art skal belyses nærmere, idet det ikke var problemfrit at blive selvejer i en tid, hvor statssystemet var indrettet på grundlag

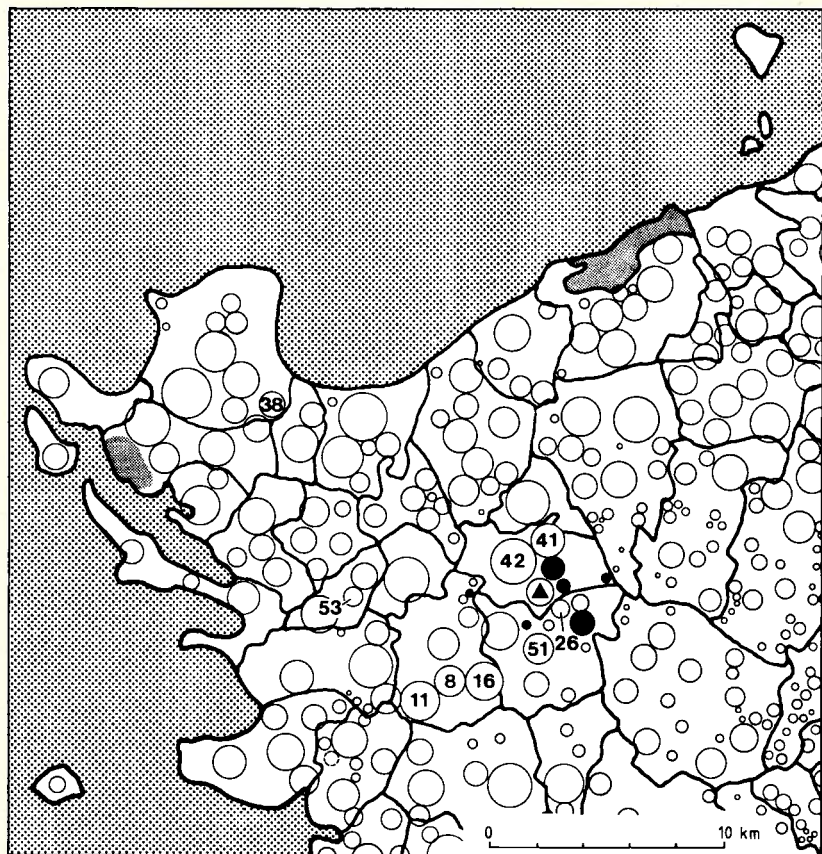
Finn Stendal Pedersen, f. 1943. Lektor ved Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby.* 1983. *Fjelstedgården. Fjelstedgården i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680-1900.* 1985. *Fynsk Landbrugs Vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel.* 1985. (disp.).

af godssystemet, og hvor etablerede finansieringsinstitutter manglede.⁴

Selvejekøbene fandt sted i sidste øjeblik. Statens politik var endnu i 1760, som nævnt, baseret på, at landet skulle være opdelt i en række afrundede godskomplekser, hvor godsejeren kunne fungere som ansvarlig mellemmand mellem almuen og myndighederne i en række administrative og, ikke mindst, skatteopkrævningsmæssige sammenhænge. Selvom debatten om landboreformer var startet allerede i 1755,⁵ udstedtes der følgelig en forordning 15 maj 1761, der skulle sætte en stopper for den tilsyneladende om sig gribende selvejebevægelse. Ifølge denne forordning blev det forbudt at sælge fæstegods til selveje og dette forbud varede officielt til 13 maj 1769, hvor en ny lov nu tværtimod søgte at gøre det attraktivt for bønderne at blive selvejere. Statens politik var heller ikke ganske konsekvent i de 8 år, forbudet varede, idet kronen selv i perioden solgte en del ryttergods til selveje, således på Fyn i 1764.⁶ Endvidere fandt de private godsejere hurtigt et smuthul i loven, idet man »opfandt« arvefæstet, hvor man skødede gårdene til gårdmændene med alle de sædvanlige rettigheder med hensyn til brug, køb og salg af gårdene, men hvor godsejerne stadig ved opgørelsen af godsets samlede tilliggende formelt kunne medregne de solgte arvefæstergårde i godsmassen. Arvefæstet fik iøvrigt en lang levetid, idet de nybagte selvejergårdmænd hurtigt fandt ud af at sælge småparceller til husmændene som arvefæste, hvorved de undgik at søge om udstykningstilladelse af myndighederne.⁷

Selvejebevægelsen var imidlertid i gang i Jylland og på øerne før maj 1761 og lod sig som nævnt ikke uden videre stoppe af lovgivningen. Dette må tages som udtryk for, at såvel sælgerne (godsejerne) som køberne (bønderne) omkring 1760 så deres absolutte fordel ved at opløse de gamle godsband og de gamle afgiftssystemer og erstatte disse med et rent pengeøkonomisk mellemværende. Perioden 1760–1850 bliver da det tidsrum, hvor dansk, og hermed også fynsk, landbrug kapitaliseres.

Da de første selvejekøb imidlertid skete, før der eksisterede offentlige institutioner, som kunne udlåne til købene, måtte man skaffe de nødvendige penge på anden vis. Først i 1786 skabte det offentlige visse muligheder for lån af overformynderiets midler og i den alm. enkekasse, altså datidens pen-

Figur 1. Omfanget af Billesbølle gods i 1682 ifølge Modelbøgerne til Christian V's matrikulering.¹⁰

- ▲ Markerer Billesbølle hovedgård.
- ⊙ Markerer landsbyer hvor godset har ejendom. Tallet viser procentandelen af det samlede htk. i byen.
- Markerer landsby eller enestegård, hvor Billesbølle har eneejendom.

sionsfonde, mod pant i de købte gårde. Hvorledes skaffede man da pengene til de tidlige selvejekøb, og hvem blev de nye selvejeres kreditorer? Disse forhold skal sammen med købsprikerne nærmere analyseres for Billesbølle gods' vedkommende.

Billesbølle gods

Billesbølle hovedgård blev skabt i 1652 af Steen (Eriksen) Bille gennem nedlæggelsen af 4 gårde i landsbyen Billesbølle i Fjellsted sogn, Vends herred.⁸ Samtidig lagdes en række bøndergårde på egnen ind under den nye hovedgård som hovgørende fæstegods.⁹ I 1682 fordelte godsets ejendom sig som vist på kortet figur 1.

I løbet af perioden 1682 til 1760 skete der visse forandringer i godsets tilliggende. Således blev landsbyerne Kaaberbølle og Padesøbjerg nedlagt og jorderne indlemmet i hovedgårdsdriften, selvom der stadig betaltes skat af den matrikulerede jord. Herved forsvandt 3 gårde og 4 husmandssteder med jord, med et samlet jordtilliggende på 13 tdr. htk. fra fæstegodset, mens hovedgårdsjorderne øgedes med 33%. Endvidere blev en del fæstesteder købt og solgt fra andre godser i perioden, således at det gods som i april 1760 blev udbudt til salg fordelte sig som vist i tabellen figur 2.¹¹ Fordelingen af godset som den er vist i figur 2 er endvidere gengivet på kortet figur 3. Heraf fremgår det, at godsfordelingen var blevet mere koncentreret og velafrundet i periodens løb. Ejeren af Billesbølle gods siden 1755 hofjunker Holger Sehestedt kom få år efter overtagelsen i pengehød og så det som sin eneste udvej at udbyde godset til salg. Pengetrangen er formentlig grunden til de særprægede auktionsbetingelser, der i det følgende kort skal refereres. Udover godset solgtes alt indboet på hovedgården på en umiddelbart efter foretaget løsøreauktion, hvad der igen var med til at øge den samlede indtægt ved salget, da det normale ved godsauktioner var, at godset blev solgt samlet og med det på hovedgården værende indbo i avlsbygninger og hovedbygning.

Auktionen over godset 28 april 1760

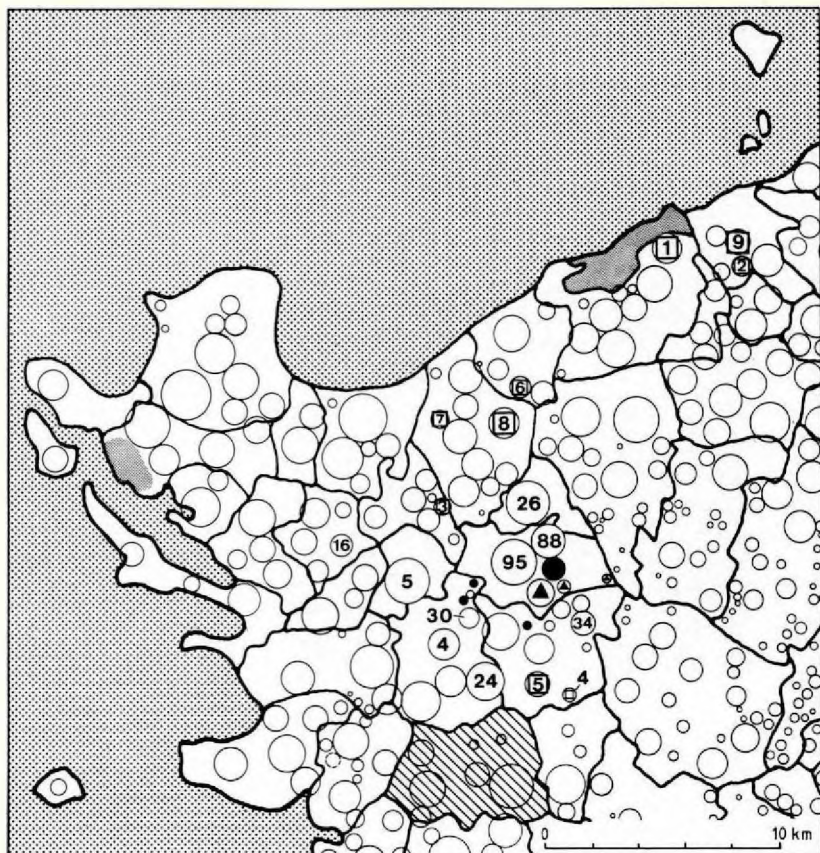
Af auktionsprotokollen fremgår det, at der 28 april 1760 blev holdt samling til auktion over Billesbølle gård og gods i gæstgiverhuset i Gribsvad.¹² Auktionen fandt sted på ejeren hofjunker Holger Sehesteds begæring og var blevet behørigt bekendtgjort gennem plakater, der foruden tid og sted nærmere omtalte auktionsbetingelserne. Auktionen påbegyndtes ved, at Holger Sehestedt personligt mødte op og lod auktionsbe-

Figur 2. Oversigt over Billesbølle gods i henholdsvis 1682 og 1760.

Landsby	Ialt htk. 1682 i byen	Antal gårde 1682	Antal huse med jord	Antal huse u. jord 1682	Billes bølle gods' htk. i 1760	Antal gårde	Antal huse med jord	Antal huse uden jord	Billes- bøllens andel af byen i %
Fjelsted by	93,45	16	1	15	88,77	16	0	15	95%
Kaaberbølle*	7,56	2	1	0	7,41	0	0	1	100%
Fjellerup	53,80	9	0	4	47,56	8	0	5	88,4%
Sletterod	27,51	5	1	3	27,51	5	1	4	100%
Billesbølle*	39,55	1	1	0	40,40	1	1	1	100%
Padesøbjerg*	5,61	3	3	1	5,50	0	0	1	100%
Harndrup	131,15	22	11	3	34,54	6	0	4	26,3%
Erterup	36,31	7	3	0	12,35	3	0	0	34,0%
Ormehøj	5,82	1	0	0	5,82	1	0	0	100%
Blankenborg	0,64	0	1	0	0,64	0	1	0	100%
Taarup	77,14	13	1	3	18,84	4	0	0	24,4%
Lunge	69,75	11	4	6	2,47	1	0	0	3,5%
Tryden	4,20	1	0	0	4,91	1	0	0	100%
Hønnerup Skov*	5,57	—	0	0	5,54	0	0	0	100%
Hønnerup	42,46	7	5	0	12,76	3	0	0	29,8%
Ejby	164,78	21	2	5	8,84	1	0	0	5,4%
Byllerup	35,20	7	2	3	5,76	1	0	0	16,4%

* Kaaberbølle og Padesøbjerg var i perioden 1682–1760 blevet underlagt hovedgården Billesbølle, således at gårdene og husene med jord var blevet nedlagt. Dog betales der stadig skat af jorden. Hønnerup Skov havde formentlig tidligere været en adelig sædegård, men var blevet nedlagt, da der ikke hørte bøndergods til. Den blev derfor skyldsæt som »anden jord« ved matrikuleringen i 1682.

tingelserne læse op med en enkelt væsentlig rettelse til de trykte bestemmelser. Heri hed det, at man først ville opråbe de enkelte gårde og huse efter jordebogen og lade den højstbydende stå ved sit bud, indtil man dernæst havde indhentet et samlet bud på gård og gods. Sælgeren stod da frit for at vælge mellem de gjorte bud og ligeledes at forsøge en anden og tredje auktion, hvis han ikke ville acceptere nogen af de gjorte bud. Denne procedure blev nu mundtligt ændret af hofjunkeren, således at man først opråbte godset samlet under et og dernæst prøvede bud på de enkelte dele af godset efter jordebogen. Hvis

Figur 3. Billesbølle gods ved auktionen den 28. april 1760.

- ▲ Markerer hovedgårdsjorder under Billesbølle.
 - Ⓜ Markerer andre hovedgårde på egnen.
 - Markerer en landsby eller enestegård hvor Billesbølle er enejer.
 - Ⓢ Markerer en landsby hvor Billesbølle har gods. Tallet i cirklen angiver procentandelen til godsets ejendom.
□ 1. Harritslevgård 2. Sandagergård 3. Bubelgård 4. Erholm 5. Søndergårde	6. Oregård 7. Kjergård 8. en del af Holse by, Holsegård 9. Enggård
- ▨ skraverteret område angiver Kerte sogns kongekorntiende.

*Holger Sehested
1735–1811) til Tim
og Bjerre m.m.
Portrættet viser den
ældre Holger
Sehested, efter at
han i 1772 var
avanceret støt
gennem årene fra
hofjunker og til hvid
ridder i 1782.
(Danmarks grafiske
Museum).*

summen af de sidste bud oversteg det bedste samlede bud, ville godset blive solgt stykkevis og delt, men de gjorte bud skulle prøves ved en efterfølgende 2. og måske 3. auktion. Herved var situationen vendt om. Hvor de enkelte bud efter de trykte betingelser kunne anvendes til at presse et samlet bud i vejret, kunne de enkelte bydende nu, efter at det samlede bud var afgivet, selv sikre sig en opdeling af godset, hvis de tilsammen kunne overbyde det første bud. Bønderne kunne med andre ord efter den ændrede procedure sikre sig selveje, mens de før måtte afvente og i givet fald acceptere at se sig overbudt ved det efterfølgende samlede opråb. Ved oplæsningen af auktionsbetingelserne får vi endvidere en påmindelse om, at stavnsbåndet eksisterede, idet Holger Sehestedt reserverede sig de jydekarle, som fandtes på gården i hans tjeneste, og som han havde bragt med sig fra Jylland, mens det øvrige unge mandskab på godset fulgte med ved det samlede opråb.

Udover de nævnte forhold indeholdt auktionsbetingelserne ialt 22 forskellige punkter, hvoraf kun de vigtigste skal næv-

På billedet ses Gribsvad kro i den skikkelse kroen havde ca. 100 år efter auktionen. N. F. Niss viser på sit litografi en modtagelse af Frederik VII ved den festsmykkede kro omkring 1860. (Frederiksborgmuseet).

nes. Bøndergodset sælges uden restance af kgl. skatter og kontributioner samt afgift af beboernes gårde og huse, og alle fæstemålene forbliver i kraft til efterlevelse for køberen af jorden ifølge loven. Hvis godset sælges delt ved auktionen, skal bønderne være forpligtede til at pløje og at besørge forårssæden ved hovedgården i jorden efter hidtidig sædvane.

Vedrørende betalingsbetingelserne fastsættes det, at de købende skulle erlægge købesummen året efter den 11. juni 1761 i Jens Nissens gård i Odense, men da de overtog ejendommen fra 1. maj 1760, skulle de derudover erlægge 5% af købesummen i rente for perioden 1. maj 1760–11. juni 1761. Desuden skulle den købende selv udrede det fulde auktionssalær samt udgifter til udstedelse af skøde.

Efter gennemgangen af betingelserne kunne man derpå skride til selve auktionen. Først blev det samlede gods sat under hammeren og indsat for 47.000 rdl. Den højstbydende

blev derpå storkøbmanden Peter Eilschou fra Odense med et bud på 49.000 rdl.

Ved det efterfølgende opråb på de enkelte gårde og huse efter jordebogen skulle det derpå vise sig, om godset skulle forblive samlet. Ved sammenlægningen af de enkelte bud kom den samlede tilbudssum for godset godt 2.100 rdl. over købmand Peter Eilschouws bud. Ved at gennemgå buddene fra dette første såkaldte »separate« opråb fornemmer man den spændte atmosfære i gæstgiverhuset. Her var chancen for bønderne til at erhverve selveje og for nabogodsejerne til at komplettere deres godsbesiddelser, men kun hvis alle interesserede bød nok til at komme over de 49.000 rdl., og samtidig med at man nødtigt skulle byde for højt og stå med en alt for dyr ejendom ved den efterfølgende 2. auktion. En række lokale gårdmænd fra godset selv eller nabogodserne ses på 1. auktion at have budt på flere gårde og huse, ofte andre end de steder, som de selv beboede, således f.eks. gårdmand Jørgen Nielsen af Fjelsted og Jens Nielsen Skralle af Skrallen i Rørup sogn. Desuden må nævnes den yderst aktive Jørgen Larsen af Gilbro Mølle. Disse og andre mænd af almuen bød på auktionen frejdigt løs sammen med de tilstedeværende godsejere og handelsmænd fra købstæderne. Foruden hovedgårdsjorderne solgtes ialt 50 gårde, to bol og 28 huse uden jord på auktionen. Gårdene solgtes for hovedpartens vedkommende (35 gårde) pr. kommission, d. v. s. til en person, der havde fuldmagt til at byde på andres vegne, uden at de sidstnævntes navne kom frem eller fremgår af auktionsprotokollen. Denne fremgangsmåde med bud ved stråmænd kunne dels sløre, hvem der virkelig var interesserede i den enkelte gård, således at overbud kunne undgås, dels kunne den benyttes, når låneforholdene var uafklarede, men man alligevel måtte byde. I givet fald havde man et år til at finde de nødvendige lån eller til at finde en ny køber med penge. Fremgangsmåden betød imidlertid også, at de bydende pr. kommission blev ansvarlige overfor auktionarius, hvis der senere blev problemer med at få købesummen erlagt af den person, der havde givet fuldmagt. Et nærmere studium af buddene ved 2. auktion, der fulgte den 29. april 1760, og de senere udstedte auktionsskøder viser imidlertid, at kommissionsbuddene og fuldmagterne i de fleste tilfælde er benyttet for at kunne stille en evt. krævet kaution.

Blandt storkøberne ved den endelige 2. auktion var etatsråd Simonsen til Erholm og Søndergårde, der erhvervede 4 gårde og 1 hus, krigsråd Hans Wedelee, der købte 5 gårde og 4 huse, samt brødrene Hans Larsen på Sværupgård og Jørgen Larsen i Gilbro mølle, der tilsammen erhvervede 9 gårde og 4 huse. Iøvrigt blev der solgt seks gårde enkeltvis til personer af borgerstanden, køberne var sr. Jegsen på Billesbølle, Julius Erichsen i Nørskov, Lars Lindegaard i Faaborg, kammerjunker Pfuhel, mr. Dreyer på Wedellsborg og madame Lintrup på Bubelgård. Ud fra auktionsprotokollens oplysninger om budene ved 2. auktion blev ialt 15 af gårdene købt af personer udenfor bondestanden. Den samlede købesum for det samlede gods blev ved 2. auktion ialt 58.523 rdl. Oversigten figur 4 viser, hvorledes de 50 gårde blev solgt. Det fremgår endvidere af figur 4, at priserne pr. td. htk. varierede stærkt også indenfor den enkelte landsby, et forhold der formentlig må tilskrives forskelle i den enkelte gårds dyrkningstilstand, i bygningstilstanden, samt i byrderne til aftægtsydelse etc. Forhold der ikke kan aflæses af auktionsdokumenterne.

Omfanget af nye selvejere

Umiddelbart fremgår det af auktionsprotokollen, at 12 af de 50 gårde blev solgt til selveje til de tidligere fæstere og yderligere fire gårde blev solgt til selveje til andre beboere på godset, således at ialt 16 gårde blev selvejergårde på auktionen i 1760, mens de øvrige gårde blev solgt til lokale godsejere og borgere.

Imidlertid viser det sig ved nærmere eftersyn af skøde- og panteprotokollerne for Vends herred for de efterfølgende år, at auktionsprotokollen ikke er pålidelig som kilde til oplysning om de senere ejerforhold. En række af de gårde, der på auktionen var købt til selveje, måtte ved betalingsfristens udløb afhændes til kaudionisterne eller nye købere, der derpå fik auktionsskødet udstedt i deres navn. Andre gårde, der var købt af fremmede på auktionen, fik derimod status af selvejergårde eller blev indlemmede i nabogodsernes tilliggende.

Gennemgangen af skøde- og panteprotokollerne har givet oplysninger om 47 af de 50 gårdes skæbne.¹³

Ifølge skødernes tinglysning blev kun 11 gårde umiddelbart selvejergårde i 1761, mens 16 gårde blev indlemmede i et an-

Figur 4.

<i>Landsby</i> Beboer i 1760	Hart- korn	Købe- sum pr. hov- td. htk. fri	hus- ejen- dom	tilslået ved andet bud
<i>Fjelsted</i>				
Lars Ibsen**	7-7-1-0	129		Anders Jespersen i Fjelsted
Jørgen Pedersen	7-4-1-2	241		Gilbro Møller*
Lars Jørgensen*	5-1-1-0	159		Beboeren selv
Jørgen Jørgensen	5-2-0-1½	362		Hans Wedeleer
Jørgen Andresen	5-2-0-1½	362		Hans Wedeleer
Lars				
Christophersen	5-7-1-0	163		Knud Sørensen på Billesbølle
Hans Christensen*	3-7-0-1	152		Beboeren selv
Jens Jacobsen*	5-1-3-2	131	H	Beboeren selv
Hans Hansen	5-6-3-1	224		Jens Jørgensen, Harndrup
Niels Madsen*	6-5-2-1	137	H	Beboeren selv
Jens Jensen	5-4-0-0	130		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
Ole Nielsen	5-1-1-2	152		Jens Sørensen i Bubel
Jørgen Nielsen*	4-2-1-0	222		Beboeren selv
Rasmus Michelsen	5-1-0-0	152		Hans Sørensen i Gremmeløkke
Hans Jensen**	5-3-0-0	144		Niels Tryden
Jesper Olesen**	4-4-2-2	221		Jørgen Nielsen i Fjelsted
<i>Fjellerup by</i>				
Jens Steffensen	5-6-2-2	115		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
Rasmus Hansen	4-3-0-0	162		Hans Larsen på Sværupgaard
Niels Jensen*	12-4-3-2	126	H	Beboeren selv
Niels Hansen*	5-0-2-1	120		Hans Larsen på Sværupgaard
Gert Hansen*	6-4-0-2	102		Beboeren selv
Paul Olesen*	5-2-2-0	111		Beboeren selv
Rasmus Andersen	5-2-2-0	100		Anders Nielsen fra Nellerod
Jesper Nielsen	3-4-2-1	169		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
<i>Sletterod by</i>				
Niels Iversen*	6-4-1-1	150	B	Beboeren selv
Jens Hansen	6-4-0-0	124		Julius Erichsen i Nørskov
Hans Andersen	4-3-3-1	120		Sr. Jegsen på Billesbølle
Peder Nielsen	5-0-1-1	100		Lars Vintapper i Aalsbo
Anders Andersen	4-7-1-2	130	H	Beboeren selv

Figur 4 (fortsat)

<i>Landsby</i> Beboer i 1760	Hart- korn	Købe- sum pr. hov- td. htk. fri	hus- ejen- dom	tilslået ved andet bud
<i>Harndrup by</i>				
Christen Nielsen*	11-1-0-2	100	X	Niels Iversen i Sletterod
Anders Nielsen	6-7-0-2	100		Niels Møller i Harndrup Mølle
Hans Jensen	5-3-0-2	82		Hans Larsen på Sværupgaard
Peder Pedersen	4-6-0-0	82	X	Jens Skralle
Jens Nielsen*	3-6-1-0	72	X	Beboeren selv
Mads Christensen	2-4-2-0	104	X	Lars Tømmermand i Harndrup
<i>Etterup by</i>				
Jens Erichsen	6-4-0-0	150		Lars Lindegaard i Faaborg
Peder Andersen	4-6-0-1	200		Gilbro Møller
Ole Jespersen	0-1-3-0	129	Ug	Knud Hamborg
<i>Ormehøj</i>				
Peder Olesen	5-6-2-1	160		Gilbro Møller
<i>Blankenborg</i>				
Hans Olesen	0-5-0-1	392	X	Hjulmand Anders Sørensen i Fjelsted
<i>Taarup by</i>				
Anders Pedersen	4-6-3-0	111		Etatsråd Simonsen
Hans Madsen	4-0-2-2	110		Etatsråd Simonsen
Claus Knudsen	4-0-2-2	81		Etatsråd Simonsen
Lars Mogensen	4-0-2-2	82		Etatsråd Simonsen
<i>Lunge by</i>				
Lars Pedersen*	2-3-3-0	80	X	H Jens Larsen, beboerens søn
<i>Tryden</i>				
Niels Jørgensen	4-7-1-1	336		Mr. Dreyer på Wedellborg
<i>Hønnerup Skovs Enemærke</i>				
	5-7-1-1	357	-	- Hans Wedeleer
<i>Hønnerup by</i>				
Niels Nielsen	5-7-0-0	100	X	Hans Wedeleer
Niels Jensen	5-2-0-0	155		Hans Wedeleer
Peder Lucassen	1-5-2-1	120	X	Lars Vintapper i Aalsbo
<i>Ejby by</i>				
Jørgen Larsen	8-6-3-0	160	X	Hans Wedeleer
<i>Byllerup by</i>				
Rasmus Andersen	5.6-2-1	130	X	H Kammerjunker Puhl

H = Husejendom

B = Bondeejendom

X = Hoverifri

det gods. De fire gårde i Taarup, en gård i Etterup og en gård i Hønnerup blev indlemmet i Erholm-Søndergaard gods. Fem gårde i Fjelsted og Harndrup byer blev købt af Bubelgård i Indslev sogn. Fire gårde i Fjelsted og Fjellerup byer blev købt af Harritslevgård i Skovby sogn, og en enkelt gård i Fjelsted by blev købt af Sandagergård i Nørre Sandager sogn.

De 20 gårde, hvis skæbne iøvrigt er kendt, blev altså købt af andre end de hidtidige fæstebønder på godset og de lokale godsejere. Hvis man går skøderne igennem, blev de tilsyneladende købt ud fra vidt forskellig baggrund, men fælles synes at have været, at man har betragtet det som en god og sikker investering af en til rådighed værende kapital. Fælles for disse 20 gårde er det, at de alle blev selvejergårde inden de offentlige lånemuligheder i statens pensions- og forsikringsfonde blev etableret fra 1786 og frem.

De sidste tre gårdes skæbne har som nævnt ikke kunne klarlægges for de følgende årtiers vedkommende. Det vil dog herudfra ikke være urimeligt at antage, at de manglende oplysninger har deres baggrund i, at disse tre gårde under en eller anden form fik etableret selveje.

Det kan yderligere tilføjes, at de fem gårde, som blev solgt til Bubelgård, allerede i 1781 i forbindelse med et arveskifte blev solgt til selvejendom til de hidtidige fæstere.

Endelig bør det nævnes, at der på dele af den tidligere hovedgårds skattepligtige jord blev etableret tre nye selvejerbrug allerede i 1761 i forbindelse med auktionen. Det drejer sig om Hønnerup Skovs Enemærke, senere kaldt Hønneruplund, samt Padesøbjerg, der blev delt i to mindre brug.

Selvom der altså oprindeligt kun blev oprettet 11 (måske 14) selvejergårde ved auktionen i 1760, så var der dog sat en udvikling i gang som medførte, at situationen i 1786 var vendt om, således at kun 11 gårde nu var under et gods kompleks. I løbet af årene 1761-1786 var der altså blevet 39 selvejergårde af de oprindelige 50 fæstegårde, og hertil kommer så de tre nye brug på den tidligere hovedgårdsjord.

Var prisen rigtig?

Kunne det så betale sig at investere i gårdenes køb på det pågældende tidspunkt? Dette skal nærmere diskuteres i det følgende. Priserne på de enkelte dele af godset fremgår af figur 5.

Figur 5.

Billesbølle hovedgård		
+ Hønderup Skovs enemærke		
+ Padesøbjerg + Kåbberbølle	ialt	13.683 rdl.
Bøndergårdene	–	40.003 rdl.
Husene	–	2.301 rdl.
Kerte sogn kongekorntiende	–	2.530 rdl.
		<hr/>
Total		58.523 rdl.

Det er allerede konstateret, at Holger Sehestedt tjente 9.523 rdl. ved at sælge godset delt, altså små 20% mere end Peter Eilschou havde budt. Sætter vi denne merfortjeneste til en årlig rente på 4% p.a., uden afdrag på hovedstolen, (4% var det normale på obligationslån i Fynbo Landstings skøde- og pante-protokoller i årene 1760–1780) svarer dette til en årlig ekstra renteindtægt på 380 rdl, mens hele renteindtægten af salgs-summen ville være 2.339 rdl. årligt. Var det så en rimelig pris, Holger Sehestedt fik for godset?

Af den medfølgende jordebog til auktionen fremgår det, hvad den enkelte bonde og/eller husmand betalte om året.

Ifølge jordebogen havde samtlige bønder i 1760 afløst land-gildeydelseerne i naturalier med en pengeafgift.¹⁴ 40 af gårdene ydede hoveri, mens 10 gårde havde hoveriet afløst af en pengeafgift. En enkelt gård angives, at have bondeejendom, og den var som den eneste i landsbyen hoverifri. 6 andre gårde angives at have husejendom, og af disse 6 gårde var de to hoverifri og de fire hoverigørende.

Hovedproblemet har følgelig været at beregne værdien af hoveriydelsen til hovedgården. Derudover kan man få et glimt

Figur 6.

36 hoverigørende fæstegårde	1,5 rdl. årl. pr. td. htk.
4 hoverigørende husejendomsgårde	1,3 rdl. årl. pr. td. htk.
2 hoverifri husejendomsgårde	2,2 rdl. årl. pr. td. htk.
1 hoverifri bondeejendomsgård	2,4 rdl. årl. pr. td. htk.
8 hoverifri fæstegårde	3,5 rdl. årl. pr. td. htk.
(7) hoverifri fæstegårde	2,7 rdl. årl. pr. td. htk.

af den økonomiske fordel ved henholdsvis bondeejendom og husejendom.

Gennemsnittet af de enkelte kategoriers årlige ydelser pr. td. htk. er derfor beregnet og gengivet i tabellen figur 6.

Materialet er yderst spinkelt, men tilsyneladende har fordelene m.h.t. årlige afgifter været ret begrænsede for husejendomsgårde og bondeskyldsgårde, men et sted mellem 10 og 15% har man dog sparet i afgifter. At bondeejendomsgården var hoverifri, kan kun skyldes dens særlige status, der altså har kunnet sikre hoveriafløsningen. Gennemsnitsafgifterne for hoverifri fæstegårde trækkes stærkt op af enestedet Blankenborg på 0,6 tdr. htk. Ved at trække dette sted ud af opgørelsen falder den gennemsnitlige årlige afgift pr. td. htk. i landgilde- og hoveriafløsning fra 3,5 til 2,7 rdl. Da afgiftsniveauet iøvrigt, som det fremgår af figur 4, var stærkt svingende fra landsby til landsby pr. td. htk., har jeg fundet det rimeligt at slutte, at tallene for Billesbølle gods viser, at pengeafløsningen for hoveriet blev sat til omtrent samme niveau som landgildeafløsningen. Jeg har derpå beregnet værdien af de hoverigørende gårdes hoveriydelse til det samme som den pågældende landsbys gennemsnitlige landgildeafløsning pr. td. htk. Herved når man frem til følgende værdi af landgilde-, hoveri- og huspenge på godset pr. år.

1. hovedgårdens husafgifter	5,9 rdl.
2. bøndergårdenes landgilde- og hoveriafløsninger	456,2 rdl.
3. bøndergårdenes hoveriydelser ansat til	314,1 rdl.
4. huspenge af husmændene	90,9 rdl.
Total	867,1 rdl.

Dette totaltal svarer til en forrentning på 4% af en kapital på ialt 21.678 rdl. Når dette sammenholdes med, at der ialt på hovedgårdens jorder blev budt 13.683 rdl., ledes man frem til at antage, at et rimeligt bud ud fra forretningsmæssige overvejelser ville have været et sted mellem 30.000 og 40.000 rdl., og at også Peter Eilschous samlede bud havde været favorabelt for sælgeren.

Set fra bøndernes side var situationen en anden. De havde en samlet afgiftsbyrde på ialt 770 rdl. Kapitalværdien haraf til

4% forrentning ville have udgjort 19.250 rdl. Da køberne af bøndergodset rent faktisk gav det dobbelte, kom bønderne til at sidde dobbelt så hårdt i deres selverhvervede gård som før, mens fremmede købere, som skulle overholde fæstebrevene, kom til at lide et årligt indtægtstab af investeringen svarende til 43% af den samlede investering.

Set fra de nye selvejerbønders side kan dette forklares ud fra det forhold, at hoveriafløsningerne ikke svarede til de faktiske omkostninger ved at yde hoveri fra de hoverigørende bønders side, så den ovenførte værdiberegning af hoveriydelse er for lav. For de nye køberes vedkommende, som ikke selv overtog gårdene, kan tabet derimod kun forklares ud fra, at man mente at gøre en god investering, og at de fremtidige prisstigninger ville kunne opveje det manglende årlige afkast. Den gennemsnitlige købspris pr. td. htk. var 140 rdl. svarende til en årlig rentebyrde pr. td. htk. på 5,6 rdl. Priserne på auktionen var altså en god forretning for sælgeren, mens de fra købernes side kun kan forklares med, at tilliden til forbedret produktivitet og til konjunkturernes fortsatte forbedring var stor hos køberne.

Udviklingen i belåningen

Det har vist sig at være yderst vanskeligt at følge de enkelte gårdes skæbne og belåning i årene umiddelbart efter 1760 ud fra skøde- og panteprotokollerne. Der var nemlig ingen lov-mæssig pligt til at tinglyse skøder og panteobligationer. Det beroede helt på de nye ejere og kreditorerne, om de ønskede at sikre sig deres ejendomsret og tilgodehavender gennem en tinglysning på landsting eller herredsting/birketing, og da as-surancer endnu var en forholdsvis ny og ukendt foreteelse, var der heller ikke af den grund nogen anledning til at sikre sig gennem tinglysning.

Det var derfor de mere kapitalstærke og pengevante køb-stadsborgere samt adelige og embedsmænd, som sikrede sig deres rettigheder gennem anmeldelse til retten, mens bønderne stadigvæk, som nævnt, mistroiske holdt sig tilbage fra en offentlig registrering af deres ejendom og formue. Skøder og andre værdipapirer havde det bedst god gemt af vejen i mørket på kistebunden. Dette forhold bevirker således, at en række

skøder og lån ikke er registreret i de offentlige arkiver, selvom man ved senere transaktioner kan se, at de har eksisteret.

Af de 34 gårde, hvis finansieringsforhold er af interesse i perioden efter auktionen, er der således en del, hvis skøder ikke kan findes, ligesom belåningsforholdene som helhed kun er sparsomt belyst. Den totale lånemasse ifølge skøde- og panteprotokollerne var for de 34 gårde i 1762 på ialt 5.930 rdl., mens gårdenes samlede købesum var 27.660 rdl. Af de 34 gårde var kun seks belånte. Sættes den samlede belåningssum op mod købspriserne, finder man, at der må have været en utrolig høj selvfinansiering blandt de nye selvejere. Da vi af enkelte eksempler, som findes, kan se, at man i høj grad har lånt hos hinanden og af tjenestefolk og slægtninge i andre sogne, ligesom man i høj grad har kautioneret for hinanden ved disse og de tinglyste lån, ville en anslået belåningsgrad på 75–80 procent af købesummerne virke mere troværdig. Imidlertid kan man nok tillade sig at slutte, at uanset om man selv havde pengene eller lånte dem af slægtninge og bekendte, så må der i årene forud for auktionen i 1760 være sket en stærk kapitalopsparing i den nordvestfynske landbefolkning, siden man i den grad kunne undgå at låne hos købstadsborgere og godsejere, som ville have krævet en tinglysning af deres tilgodehavende.

Imidlertid kan det ses af de gårdes forhold, hvorom oplysninger er bevaret, at de ofte måtte hente lånene vidt omkring, og det er derfor nok også tvivlsomt, om opsparingen i landbefolkningen på dette tidspunkt var stor nok til, at man som samfundsgruppe havde kunnet klare lånebehovet ved en generel selvejebevægelse.

Mange af de nye selvejere fik problemer i de første år med at skaffe pengene til fuld betaling af købesummen og til forrentningen af den lånte kapital. De måtte så sælge eller lade gården gå på tvangsauktion. De nye selvejergårde handles forholdsvis tit i de følgende 20 år. Endvidere købtes hovedparten af de 15 gårde, som ikke i første omgang formelt blev selvejergårde, til selveje i løbet af ti-året fra 1760–1770 til nogenlunde den samme pris, som de var blevet solgt for ved auktionen i 1760.

Et eksempel på, at lånemarkedet endnu ikke i 1760 var udviklet, udgøres af de gårde, hvis kreditorer fik tilskødet gårdene i stedet for at få udstedt obligationer mod pant i gårdene. Det er selvfølgelig et spørgsmål, om disse gårdes formelle fæ-

stestatus ikke bør henregnes til selvejgårdene, men på den anden side var de formelt fæstegårde og blev behandlede som sådanne af såvel myndigheder som de nye ejere. I 1760 var gård nr. 7 i Fjelsted by blevet købt af fæstebonden Niels Jørgensen fra nabosognet Gelsted. Efter terminen 11 juni 1761, hvor hele købesummen forfaldt, måtte han imidlertid tinglyse, at han kun var fæster på gården.

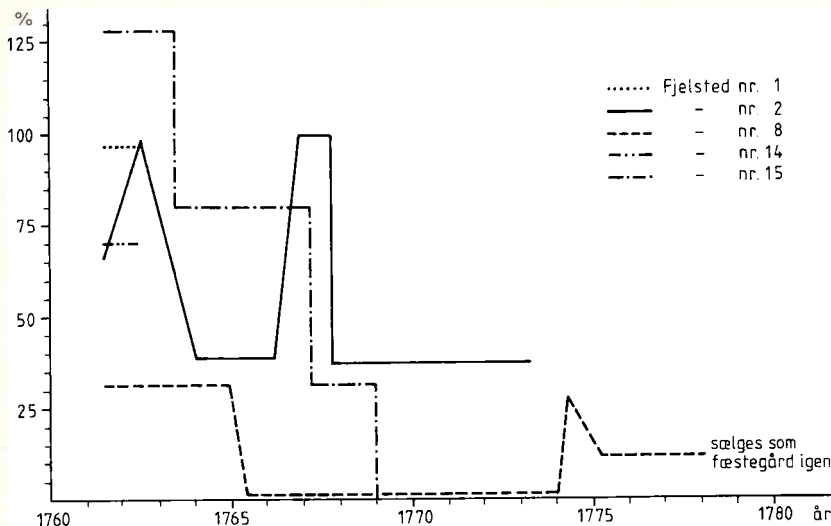
»Den 19 oktober 1761 mødte Niels Jørgensen af Tryden nu boende i Fjelsted og tilkendegav, at det bud, han har gjort ved auktionen den 29 april 1760 over Billesbøllegård og gods på Hans Jensens gård i Fjelsted, er sket for Thomas Pedersen fra Lykkesborg og Rasmus Jørgensen fra Hindevad, og tilstod han, at auktionsskøde på dem uden hans og arvingers præention måtte udstedes, og hvorefter han tilstod, at tingsvidne på vedkommende begæring måtte udstedes, som stedt blev.¹⁵

I de følgende år blev Thomas Pedersen og Rasmus Jørgensen anført som ejere af gården i amtstuerregnskaberne og Niels Jørgensen som fæster.¹⁶ I opgørelsen over lånemassen er købesummerne for disse fæstegårde ikke medregnet, selvom de vel faktisk er at betragte som lån til finansiering af gårdkøbet.

I tabellen figur 7 er belåningen af enkelte gårde i Fjelsted by vist og vanskeligheden ved at få et rimeligt overskueligt billede af belåningen og udviklingen i belåningen skal nærmere illustreres ved en gennemgang af forholdene på enkelte af disse gårde.

Matrikel nr. 1 i Fjelsted by var i 1760 beboet af fæsteren Lars Ibsen, og den blev på auktionen købt af fæsteren af gård nr. 10 i samme by, sognefogeden Anders Jespersen, der selv var fæster under Harritslevgård. Han fik udstedt auktionsskøde den 17 november 1761.

Allerede den 8 december 1760 lånte Anders Jespersen 200 rdl. af Lars Hansen Ellegaard i Kindstrup by mod pant i matrikel nr. 1. Købesummen for gården var 1020 rdl., som altså med renter skulle betales til juni termin 1761. På en eller anden måde må Anders Jespersen have fået samlet pengene sammen til at svare købesummen i løbet af sommeren 1761, siden han fik udstedt skøde i november samme år. Den 23 juni 1762 lånte han 1000 rdl. af en hr. Wind i Slesvig mod 1. prioritet i

Figur 7. Oversigt over udviklingen i belåningen af fem gårde i Fjelsted by. Belåningen på de enkelte gårde er beregnet i forhold til gårdenes købspris på auktionen i 1760. De anførte gårdnumre i signaturforklaringen angiver matrikelnummer i Chr. V's matrikel 1688.

gården matrikel nr. 1, og samtidig blev lånet til Lars Hansen Ellegaard indløst. Det sandsynligste er da, at Anders Jespersen i første omgang måtte klare sig igennem med kortfristede lån og de 200 rdl., indtil han endelig i juni 1762 fik klaret en samlet låneoptagning på 98% af købesummen.

Senere i 1762 døde Anders Jespersen imidlertid, og 6 september 1762 solgte hans enke Maren Olufsdatter til fru Hagedorn på Harritslevgård for 1000 rdl., samtidig med at obligationslånet på 1000 rdl. fra Wind transporteredes til den nye ejer. Overtagelsen er formentlig sket for at hjælpe enken ud af de store forpligtelser ved dødsboets opgørelse, da købesummen svarer til det optagne lån og er 20 rdl. mindre end købsprisen på auktionen. Lars Ibsen sad endnu som fæster på gården i 1762 og en del år endnu, og hans fæstebrev skulle overholdes, så investeringen har givet underskud til såvel Anders Jespersen som godsejeren på Harritslevgård, hvor gården forblev, indtil den blev solgt til selveje i 1801.

Matrikel nr. 2 i Fjelsted by var i 1760 beboet af fæsteren Jørgen Pedersen, og på auktionen i april 1760 blev den købt pr. kommission af Jørgen Larsen i Gilbro Mølle for 1820 rdl. Den 18. december 1762 blev der udstedt auktionsskøde til degnen Ulrik Frederik Mikkelsen sammen med en kvittering på, at købesummen var erlagt. Ulrik Frederik Mikkelsen havde ikke kunnet skaffe den nødvendige kapital til juni 1761, så 11. juni 1761 måtte sælgeren Holger Sehestedt acceptere en 4% obligation mod 1. prioritet i gården på ialt 1200 rdl. I december 1762 lånte Ulrik Frederik Mikkelsen derpå 1000 rdl. af Julius Erichsen i Gribsvad mod 1. prioritet i gården samt 800 rdl. af præsten Joachim Wielandt mod 2. prioritet i gården. Han kunne nu indfri sin obligation til Holger Sehestedt og de øvrige kortfristede lån, som han måtte have stiftet, og fik derpå udstedt adkomst på gården. Den 17 december 1764 solgte Ulrik Frederik Mikkelsen gården til kornét Michael Carlsen for 2600 rdl. Den 3. april 1766 solgtes gården derpå til Hans Frederik Pultz til Hønneruplund ligeledes for 2600 rdl. Den 18. juni 1768 solgtes gården videre til Jørgen Henriksen i Ore Skovmølle for 2650 rdl. Igennem alle disse transaktioner var fæsteren Jørgen Pedersen stadig på gården. Den 11. juni 1773 blev der så udstedt skøde til Jørgen Pedersens søn Peder Jørgensen Møller. (Dette skøde blev ikke tinglæst, men det nævnes ved et senere skøde 3 januar 1788 til Peder Jørgensen Møllers søn Lars, af samme grund kan prisen ved overgangen til selveje ikke oplyses.) Ejerne fra 1760 til 1773 har haft en lav forrentning af den investerede kapital, men Ulrik Frederik Mikkelsen opnåede en gevinst ved salget i 1764, som opvejede den lave forrentning og gav ham en pæn samlet spekulationsgevinst. Da prisen i 1773 er ukendt, er det umuligt at vurdere de senere ejeres gevinst, men prisen i 1766 og 1768 var stagnerende, så det er usandsynligt med en ny gevinst ved salget i 1773.

Matrikel nr. 8 i Fjelsted by havde i 1760 Hans Christensen som fæster, og han blev 26. august 1761 tilskødet gården på Erik Christensen i Rugaard Enemærkes vegne for 634 rdl. Samtidig lånte Erik Christensen 200 rdl. af Lars Larsen, rytterbonde i Villestofte, som placerede pengene på sine stedbørns vegne, da det var deres arveandel. Den 11. juni 1765 fik Hans Christensen derpå skøde af Erik Christensen, der nu selv havde etableret sig som selvejer i Padesøbjerg, for 640 rdl.,

samtidig med at obligationslånet på 200 rdl. blev betalt ud. 23. december 1772 solgte Hans Christensen derpå gården videre til hustruens søstersøn Christen Laursen for 700 rdl. En del af købesummen udgjordes af en aftalt aftægtsydelse til Hans Christensen. Dette gav senere anledning til splid og retssag, idet Christian Larsen søgte at forholde Hans Christensen den aftalte aftægt.¹⁷ Det fremgår af den endelige dom ved Fynbo Landsting 28. august 1778, at købesummen på 700 rdl. omfattede gården med tilhørende hus, besætning, og videre, at Hans Christensen havde ladet en obligation på 4% forrentning blive stående, samt at Hans Christensen havde forbeholdt sig enten sit ophold ved Christian Laursens bord eller en vis årlig aftægt, hvorom der senere 19. marts 1773 var blevet oprettet en lovlig kontrakt. Christian Laursen dømtes til at fyldestgøre Hans Christensens krav og fulgtes til dørs af dommernes kraftige fordømmelse af hans adfærd. Hvorvidt Christian Laursen havde købt dyrt, således at han derfor havde svært ved at udrede sine forpligtelser, eller om han blot var en dårlig husholder og bonde får stå hen, men allerede den 26. januar 1778 solgte han gården til Sophia von Lewetzow til Billesbølle for 550 rdl. samt en bestemmelse om, at Hans Christensens aftægtskontrakt skulle overholdes af den nye ejer. Salgsbeløbet i 1778 svarede med en kapitaliseret aftægt i bedste fald til købsprisen i 1760, men der var ikke plads til nogen kursgevinst.

Matrikel nr. 16 i Fjelsted by blev på auktionen i 1760 tilslået den aktive bonde Jørgen Nielsen pr. kommission, og fæsteren hed Jesper Olsen. Da regnskabet time oprandt i sommeren 1761, kneb det åbenbart for Jørgen Nielsen at få købet af denne gård financieret. Han forsøgte derfor at gøre hofjunker Holger Sehestedt kunststykket efter, idet han søgte at sælge gården kontant gennem en udparcellering og gennem at sætte de enkelte parceller på auktion. I Baag- Vends herreds auktionsprotokol for maj 1761 kan man læse følgende:

»Anno 1761 den 13 maj blev efter foregående lovlig proklamation holdt auktion udi sognefogeden Anders Jespersens gård i Fjelsted over Jesper Olsen sammesteds hans gård af hartkorn tdr. 4-4-2-2, og blev da først prøvet auktion over bemeldte gårds separate opråb efter Jørgen Nielsens derom gjorde indretning.«

Derpå følger en udførlig beskrivelse af gården opdelt i ialt 12 forskellige parceller, og ved opråbet fremkom der tilbud på ialt 1450 rdl. for de 12 dele tilsammen.¹⁸ Altså en net sum og en net gevinst til Jørgen Nielsen, hvis salget var blevet gennemført, men her stødte den optimistiske sælger mod det eksisterende forbud mod nedlæggelse af bøndergårde, ligesom han ikke kunne tinglyse salgene og få pengene hjem, førend han selv havde betalt og fået udstedt auktionsskøde fra Holger Sehestedt. Det sidste problem havde dog nok kunnet løses, hvis salget iøvrigt havde været lovligt, men nu blev det altså stoppet.¹⁹

I stedet blev gården ved auktionsskøde af 14. januar 1762 tilskødet Jørgen Jørgensen, selvejer i Andebølle. Da denne 16. december 1785 solgte gården videre til Lars Beck på Erholm, for en købesum på 2000 rdl., overgik gården endeligt til fuld selveje. Her finder vi altså dokumenteret, at prisen i 1785 var steget til det tredobbelte af købsprisen i 1760, således at værdistigningen på dette lange sigt var stor.

Det er da også karakteristisk, at selvom det er umuligt at følge belåningen i gårdene i de første 30 år efter salget i 1760, så viser låneoptagelserne fra 1798 og frem, at man heller ikke i det efterfølgende halvthundrede år optog ret mange lån i disse tidlige selvejergårde. De tinglysninger, som findes, er spredte og omhandler nødvendig gældsætning i forbindelse med udredning af arveparter til medarvinger.

Resultatet af gennemgangen bliver da, at langt hovedparten af de 36 gårde fra Billesbølle gods, som i perioden 1760–1785 overgik til selveje, fik finansieret langt største delen af købspriserne gennem opsparing i landbefolkningen, enten ved lån fra venner og familie eller gennem egen opsparing, idet kun 10–15% af den nødvendige kapital hidrører fra tinglyste pantobligationer. Den konstaterede ulyst til at tinglyse skøder og obligationer og derved give myndighederne et indkig i ens formueforhold, har endvidere gjort det umuligt nærmere at undersøge størrelsen af de løbende renteforpligtelser, ligesom det kan konstateres, at hensigten med ikke at tinglyse værdipapirerne til en vis grad blev opfyldt, da den kilde som Sigurd Jensen drager frem, nemlig opgørelserne til kvartprocentsskatten til formuer ikke er brugbare for Vends herreds vedkommende.²⁰

Det kan imidlertid anføres, at perioden 1760–1798 endvi-

dere gav de tidligste selvejere mulighed for at konsolidere sig gennem øget opsparing og gældsnedbringelse, således at yderligere låneoptagning i perioden frem til 1860 kunne holdes på et minimum. Således måtte kun en gård ud af de gennemgaaede 36 gårde på tvangsauktion i forbindelse med pengeombytningen i 1813 og landbrugskrisen 1818–28.

Dette almindelige indtryk bekræftes af Hofman (Bangs) bemærkninger i Odense amts beskrivelse fra 1843.

»I Vends herred træffer man mange velhavende selvejer-sogne, som er meget bestemte på ej at udstykke deres ejendomme, så at udstykningen her endog kunne ønskes fremmet til gavn for agerbruget«. ²¹

»Fjeldstedegnen udmærker sig ved sine velhavende bønder, der foruden deres gode drift i marken og deres virksomhed i deres humlehaver, måske af alle bønder i landet har den største sans for renlighed, orden og pyntelige boliger«. ²²

Hofjunkerens pengenød i 1760 og hans opjobning af jordpriserne gennem de særlige auktionsbetingelser medførte på kort sigt, at bønderne købte for dyrt, men på langt sigt gjorde de den bedste forretning. Den foretagsomhed, opfindsomhed og vilje til at skaffe den nødvendige kapital, som de nordfynske bønder på Fjeldstedegnen udviste i 1760, står fuldt på højde med deres samtidige standsfæller i Vestjylland og bidrager til en højst nødvendig nuancering af opfattelsen af den stavnsbundne danske bonde.

Noter

1. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*. Kbh. 1950 s. 16. Hermed flyttes selvejebevægelsens begyndelse 25 år frem i forhold til tidligere forskning, der lod den begynde efter de store landboreformer i 1780'erne. Se her V. Falbe-Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne*. Bd. I. Kbh. 1888 s. 79ff.
2. Således Jelling by. *Kronens Skøder*. Bd. V. 1731–1765 ved S. Nygaard. Kbh. 1955, s. 225ff. Hans Knudsen, *Kolding Rytterdistrikts Selvejere*. Samlinger til Jysk Historie og Topografi. IV rk. Bd. 5. 1925–27, s. 517–36.
3. Sigurd Jensen, nævnte værk, s. 12, 47f. og 53*.

4. Finn Stendal Pedersen, Fynske godser ca. 1500–1800. Fynske Årbøger 1983, s. 78ff, samt Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1757–1919. Bd. I. Kbh. 1936, s. 12–19.
5. Hans Jensen, nævnte værk, s. 20ff.
6. Hans Jensen, nævnte værk, s. 44 og 76f. V. Falbe-Hansen, nævnte værk, s. 80f.
7. Hans Jensen, nævnte værk, s. 46, samt Fridlev Skrubbeltrang, Husmand og Inderste. Kbh. 1940, s. 344ff.
8. Gunnar Olsen, Hovedgaard og Bondegaard. Kbh. 1957, s. 302.
9. Matrikel for Vends herred 1662. Rtk. RA.
10. Modelbog for Vends herred, nr. 1733. Rtk. RA.
11. Modelbog nr. 1733, Vends herred. Rtk. RA samt Auktionsprotokol for Baag-Vends herreder.
Baag-Vends herreder 1686–1798. Retsbetjente. LAO.
12. Denne og følgende oplysninger vedrørende auktionen hidrører fra den i note 11 anførte auktionsprotokol.
13. Følgende kildemateriale er benyttet til belysning af skødeudstedelse og belåningsforhold: Baag-Vends herreder 1686–1798. BII. Skøde- og panteprotokoller. nr. 1. 1742–1784. Nr. 2. 1784–98, samt navneregister til skøde- og panteprotokollerne nr. 1–6 for årene 1742–1823. 2 bd. Vends herred 1798–1919. B II. Realregister til skøde- og panteprotokollerne nr. 1–20, 1798–1863 med ældre anmærkninger-. Retsbetjente LAO. Fynbo Landstings skøde- og panteprotokoller for årene 1760–1800.
14. Se desuden jordebog fra 1756, indført i Fynbo Landstings skøde- og panteprotokol. Bd. XVIII, folio 285v ff.
15. Baag-Vends herreders justitsprotokol. Indførsel 19 oktober 1761. Baag-Vends herreder 1686–1798, Retsbetjente. LAO. Matrikel nr. 7 i Fjelsted og dens skæbne gennem tiderne kan findes nærmere beskrevet i Finn Stendal Pedersen, Fjelstedgården. En gård i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680–1900. Odense 1985.
16. Odense-Assens amtstueeregnskaber. Odense-Assens amtstuearkiv. LAO.
17. Domme ved Fynbo Landsting. Nr. 3 af 28 august 1776. Selvejer Christian Larsen i Fjelsted contra Hans Christensen sammesteds.
18. Auktionsprotokol for Baag-Vends herreder. Baag-Vends herreder. Retsbetjente. LAO. folio 199ff.
19. Forordning om jordegods af 28 januar 1682 samt forordning af 14 januar 1740. Hans Jensen, nævnte værk, side 17f.
20. Således Rtk. 2423. 738 Dokumenter angående formueskatten af 1789 i Assens, Hindsgavls og Nyborg amter. Læg II. Vends herred. Skatte- og mandtalsprotokoller ifølge forordning af 11/3 1789. RA. Heri medtages kun et yderst spredt og tilfældigt uddrag af de kendte selvejere i herredet i 1789. Sigurd Jensen, nævnte værk, s. 12f.

21. Jac. Aall Hofman (Bang), Bidrag til Kundskab om de Danske Provindsers Nærværende Tilstand i Oeconomisk Henseende. Sekstende Stykke. Odense Amt. Kbh. 1843, s. 116.
22. Samme, s. 146f. Iøvrigt mente også Aksel E. Christensen at de fynske bønder var velhavende se således hans anmeldelse af Sigurd Jensens disputats HT 11.r.III, s. 463–85.

Liljebjerg og Fuglehave

- om udstykninger og parcellsalg som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet

Af *Anna Rasmussen*

Det var smukke navne, parcellisterne – de nyetablerede boelsmænd og husmænd – i slutningen af 1700-tallet smykkede deres huse med. Det var drømmenes og forventningernes navne, udtænkt af de tjenestekarle og -piger, daglejere, landsbyhåndværkere og overkomplette gårdmandsbørn, som takket være landboreformerne i årene før og efter 1800 fik en mulighed for at flytte ud fra indsiderstuerne og blive selvejere af nogle få skæpper udmarksjord.

Uvenlige naboer og den hårde virkelighed, som blev de allerfleste parcellisters, ændrede ofte de kælne og idylliserende husnavne.

Tøjkurven, Høkassen, Smalsult og Sluskenborg – det blev de navne, der blev hængende, indtil den dag husene faldt sammen, og deres 7–8 tønder land blev købt af en gårdmand eller lagt sammen med en heldigere stillet nabohusmands ejendom.

Forudsætninger for udparcellering

Udskiftning af jorden, selveje og en udstykningsvenlig lovgivning var de tre vigtigste forudsætninger for udparcellering, men der måtte også være et villigt lånemarked.

De jordløse husmænd og giftelystne tjenestekarle, som skulle overtage den dårligste del af bøndernes jord, havde som landarbejdere aldrig haft mulighed for nævneværdig opsparring.

Anna Rasmussen, f. 1932, bibliotekar, lic.phil. Har bl.a. skrevet: Hylke sogn i det 18. århundrede, 1980. Hylke sogn i det nittende århundrede. 1985.

Der skulle også hos hartkornsejerne være en motivation for at sælge, en drivkraft, der var så stor, at den så godt og vel kunne opveje bøndernes manglende tradition for at betragte jorden som et handelsobjekt.

Lovgivning 1769–1819

Fordi det var forordningerne om udstykning og om nedlæggelse og sammenlægning af gårde, der afstak grænserne og anviste mulighederne for økonomisk nytænkning hos den del af bønderne, som blev selvejere før eller i reformperioden, så er en gennemgang af de vigtigste love ikke til at komme udenom.

Lige så svært er det at komme uden om Hylke sogn i Skanderborg amt, men i denne forbindelse gør det ikke så meget. Her var de betingelser til stede, som var nødvendige for at få en udparcellering i gang: Udskiftning af jorden og overgang til selveje i næsten samme åndedrag. Her var gårdmænd, der både manglede penge til prioritetsgældens betaling og lyst til at gå i krig med det, de havde fået tildelt af de gamle overdrev. Udmærksjorden lå der – heldigvis ikke lige uden for vinduerne – og så alt andet end tillokkende ud med store sten og vandhuller og lyng og enebær, og det var jord, der aldrig havde oplevet en plov eller et læs gødning.

Lovene gjaldt for hele landet. Administrationspraksis var også stort set den samme, selv om den enkelte amtsmands personlige syn på udparcelleringer og på ansøgernes moralske kvalitet kunne skinne igennem i de erklæringer, han indsendte til Rentekammeret i forbindelse med ansøgninger om udstykning og parcelsalg.

Nu hørte centraladministrationens lokale repræsentanter vel ikke altid til intelligensens spydspidser. At blive udnævnt til amtmand i Jylland var ikke den største udmærkelse, der kunne tilfalde kancelliernes højere embedsmænd, men amtmændene var redelige mænd, der gjorde, hvad de kunne for at sætte sig ind i problemerne, holde humanismens fane højt og holde kværunder og jamrende fattigfolk på så tilpas en afstand, at idealerne og de store visioner om menneskeværd og personlig frihed kunne forblive nogenlunde intakt.

Oplysningerne til amtmændenes erklæringer stammede fra herredsfogederne. Disse havde – som helt lokale embedsmænd

inden for et overskueligt område – i regelen et indgående kendskab til herredets beboere. Var der huller i deres viden, kunne de blot forhøre sig hos sognefogederne.

I Vor og Nim herreder, som Hylke sogn var en del af, sad der i de år, hvor udparcelleringsfeberen var på sit højeste, en meget engageret, temmelig kolerisk og især meget skrivende herredsfoged.

I de tilfælde, hvor Hylke sogn ikke er i stand til at levere eksempler på speget udparcelleringsproblematik, vil der blive benyttet problemer og problemløsninger fra hele det område, herredsfoged Carøe i mange år styrede med – hvis det havde stået til ham selv – fuldstændig enevældig hånd.

De jordløse husmænd

Husmændene havde udgjort en nødvendig del af landsbyfællesskabet. De havde arbejdet på gårdene i årets travle perioder. De havde været håndværkere – smede, tømrere, murere og vadmæsskræddere. De udgjorde det lag, hvori den største bevægelse var. I deres rækker endte mange forhenværende fæstebønder, og herfra hentede godsejerne fæstere til de mindst tillokkende gårde.

Husmændene havde levet på de præmisser, først og fremmest gårdmændene gav dem. Lovgivningen om fællesskabets ophævelse forsøgte vel nok halvhjertet at inddrage husmændene i reformerne ved at foreslå, at landsbyernes huse i forbindelse med jordens udskiftning fik tillagt hver nogle få tønder land.

Det blev kun til et fromt ønske og et spagfærdigt forsøg på at nå ind til gårdmændenes bedre jeg. Det blev aldrig noget krav. Kun i forbindelse med dispensation fra forbudet mod nedlæggelse og sammenlægning af fæstegårde blev det en ufravigelig betingelse, at der for hver bondegård, der forsvandt, skulle opføres to huse med jord.

Der oprettedes i årenes løb slet ikke så få af disse såkaldte pligthuse. Der var blot ikke noget krav om, at de skulle være selvejerhuse, så pligthusene blev oftest blot arbejderboliger til de store gårde – med den fordel for fæsteren eller lejereren, at havde han mulighed for at anskaffe ko og får, så havde han også lejlighed til at få dem græsset.

Pligthusenes tid er forlængst forbi, men hist og her kan de, som Åhuset på Ringkloster mark, endnu ses som forvitrede monumenter over en svunden tid.

Forordning om selvejerbønder

Den 13. maj 1769 kom den første forordning, der muliggjorde udstykning og salg af parceller. Den gav dels selvejerbønderne testationsfrihed – dvs. ret til frit at bestemme, hvem af børnene de anså for mindst uegnet til at føre gården videre – til selv at sætte en pris på den og til at afgøre, hvad der kunne blive til de andre arvinger.

Dels gav den bønderne ret til at dele gården mellem to eller flere arvinger, hvis ikke delene blev for små, og tilladelse til frit at sælge større eller mindre lodder til hvem, de fandt for godt.

Den beskyttelse af og forkærlighed for det jævnt store gårdbrug, som altid har karakteriseret dansk landbolovgivning, kom i forordningen til udtryk i det helt ufravigelige krav, at der altid skulle forblive så meget hartkorn i behold, at en gårdmandsfamilie kunne leve af det.

Der skulle være et begrundet håb om, at skatteevnen ikke blev formindsket ved at blive fordelt på flere.

Det var et krav, der ikke blev slået meget af på, og som i de udstykningslove, som kom i de følgende år, blev klarere og klarere præciseret. Da udparcelleringsbegejstringen i begyndelsen af 1800-tallet kølnedes mærkbart, blev kravet betydelig skærpet.

En enkelt gang forekom i Hylke sogn en gårddeling mellem arvinger. Officielt skete det i 1814, men reelt i 1811, da en ældre gårdmandsenke stod mellem sine to glubske sønner, som begge ønskede at overtage gården.¹

Den blev delt mellem dem, og det gik godt, selv om det skete midt i den værste inflationsperiode. Økonomien har været i orden, og det var hartkornsstørrelsen også. Der blev en hovedparcel til hver på næsten tre tønder hartkorn.

Til gården hørte også en lille skov. Den fik den tredje søn. Han var lidt tung i det og fattede ikke rigtigt, hvad brødrene råbte højt om og var øjensynligt godt tilfreds med sin arvelod.

Nedlæggelse og sammenlægning af gårde

Siden forordningen om jordegods den 28. januar 1682, der forbød nedlæggelse af landsbyer og fæstegårde for at forøge hovedgårdenes areal, havde Danmarks bønder i hvert fald så nogenlunde haft lov at sætte deres lid til kongen og hans embedsmænd, hvis godsejeren lagde en fæstegård i landsbyen under hovedgården og fordelte den nedlagte gårds landgilde og hoveri på dem, der blev tilbage.

Fæstebøndernes modpart havde altid været godsejerne, men efterhånden som antallet af selvejerbønder i sidste trediedel af 1700-tallet blev større for hver dag, så blev problematikken en helt anden.

Anslaget mod de ukrænkelige bøndergårde kom nu ikke blot fra hovedgårdsejerne, men i stadig højere grad fra bønderne selv, fra de nyslåede selvejere, som havde indset de muligheder, der lå i den fri rådighed over gårdene og de udskiftede marker.

Bønderne havde dels fået muligheden for kontant gevinst her og nu ved at sælge parceller og dels den, at de kunne forøge deres gårdes areal ved at købe jord og lægge til deres egen – jord, der blev afkøbt økonomisk forpinte naboer.

Ved en kongelig resolution 1777² udvidedes derfor bestemmelserne om forbud mod nedlæggelse og sammenlægning af gårde til ikke blot at gælde for samlede godser, men også for bøndernes selvejergods.

Man skulle tro, Rentekammerets embedsmænd havde kendt selvejerbønderne i landsbyen Ustrup i Hylke sogn. På et tidspunkt, som ikke kan angives nærmere, da det, som herredsfogeden udtrykte det, »fortaber sig i mørke«, havde Ustrupbønderne, uden at spørge nogen, opkøbt en gård i byen, revet de fleste bygninger ned og fordelt jorden imellem sig.

Det havde de gjort i fortrøstning og tillid til, at loven kun forbød nedlæggelse af fæstegårde, som

»henligger under hovedgårds avling, og forøvrigt skal de nok få husfolk ind i de faldefærdige bygninger, så folkeformeringen ikke formindskes.«³

Det var den besked, amtmanden havde fået, da han, flere år efter at skaden var sket, i forsigtige vendinger havde spurgt Ustrups selvbevidste bønder, hvad det egentlig var, de gik og lavede.

Til Rentekammeret skrev den forknytte amtmand i efteråret 1775, »Hvad kan jeg, og hvad må jeg foretage mig?« Han forklarede, at han havde bragt i erfaring, »at de vil dele jorden mellem sig, som de er mest formuende til og lægge den under deres gårde.«

Det turde være noget af en underdrivelse. Det var netop det, bønderne havde gjort flere år forinden. Så tidligt som i 1771 havde sognepræsten højlydt beklaget sig over, at gårdmændene i Ustrup ikke ydede ham tiende af den nedlagte Bjerregård, og det kunne amtmanden dårligt have undgået at høre om.⁴

Ydermere var de første parcellskøder behørigt tinglyst et halvt år før, amtmanden henvendte sig til Rentekammeret om hjælp og råd.

Over for så fuldbyrdede kendsgerninger, som dem Ustrups selvejere var i stand til at præsentere Rentekammeret for, valgte man at give bevillingen med tilbagevirkende kraft.

Af den nedlagte Bjerregård blev der oprettet to huse med jord. 100 år senere skulle det netop blive her, stationsbyen kom til at ligge, så for en gangs skyld trak husmændene det længste strå.

Plakat 2. august 1786 om salg af jord fra bøndergårde.

Lovgivning er et. Administrationspraksis kan være noget helt andet. Det er her – i forordningernes fortolkning – tyngdepunktet ligger. I hele landbolovgivningen findes vist ikke et område med så stor uoverensstemmelse og mangel på samtidighed mellem teori og praksis som i lovgivningen om udparcellering.

Hver gang, der kom en ny lov, var det blot for at legalisere en udstykningspraksis, som havde været gældende i adskillige år.

Indtil 1786 var de eneste krav, der blev stillet fra myndighedernes side, at der skulle ansøges om tilladelse til nedlæggelse af bøndergårde, at der skulle opføres et eller to pligt-huse, og at gårddelelger kun måtte finde sted, når hartkornstørrelsen var tilstrækkelig stor.

Ikke desto mindre ansøgte en gårdmand i Vitved i 1779 Rentekammeret om at måtte sælge en ganske lille parcel fra sin gård, der var på over fire tønder hartkorn. Han gjorde det, næsten alle gjorde i de år, hentede en bevilling hjem, også når det drejede sig om små jordlodder, for at være på den sikre side.

For Rasmus Rasmussens vedkommende er Rentekammerets svar bevaret: Bevilling kunne forventes, men kun efter dokumenteret brug af landinspektør og taxation ved uvildige mænd og med krav til parcelkøberen, at han meget hurtigt fik bygget hus på jordstykket.

»Thi beordres I, Rasmus Rasmussen, altså herved ufortøvet og straksens at lade sådan forretning foretage og hertil indsende...«⁵

Reelt var kravet om approbation af endog meget små parceller indført adskillige år før, det kom til at fremgå af lovgivningen. I plakaten 1786 var der ikke engang tale om et krav. Der blev kun udtrykt ønske om anmeldelse til Rentekammeret.

Regeringen havde ingen planer om at forhindre eller indskrænke udparcelleringer. Ifølge plakaten ville den blot gerne have hånd i hanke med, at den blev rimelig godt udført. Derfor bestemtes i 1786, at parcellerne skulle ansættes til hartkorn, for at skatterne kunne blive retfærdigt fordelt. Det betød, at bønderne ikke kunne komme uden om at benytte landinspektører.

Det brød de sig ikke meget om. Landmåling kostede penge, og dem har bønderne altid gerne villet spare, men det lod sig – officielt efter 1786, men reelt længe før – ikke gøre.

Set med landinspektørøjne var det en udmærket plakat, og den kom lige i det rette øjeblik. Jordens udskiftning, som de fleste steder var afsluttet i begyndelsen af 1780'erne, havde skabt et hidtil ukendt behov og stor efterspørgsel efter landmålere og -inspektører.

I 1786 stod man med en så godt som afsluttet udskiftning og en gruppe mennesker, der kun havde arbejdsløshed eller overgang til anden beskæftigelse at se frem til, og så kom den velsignede bestemmelse og gav igen landinspektørerne nok at lave. I de første år var det med opmåling og afmærkning af skel og markveje, og efter 1810 også med tegning af kort over de fraskilte parceller.

Den tvungne brug af landinspektør var ikke blot et middel til at forhindre et erhvervs sociale nedtur eller for at forebygge, at Danmarks bønder og parcellister brugte alle deres ressourcer og al deres energi på at bekrige hinanden, på at lusse rundt om natten og flytte skelsten og -pæle og på at grave grøfter og lave spærringer over den markvej, som var den eneste til den frasolgte parcel.

Når arbejdet blev lagt i hænderne på professionelle folk, så var det først og fremmest for at få løst et skatteteknisk problem, at få sat en hartkornsstørrelse på parcellerne, således at der kom til at hvile en retfærdig andel af skatter og afgifter, af aftægtsydelse og pligtarbejder på dem.⁶

I 1807 havde parcellisterne i Grumstrup vægret sig ved at lægge – om ikke heste og vogn – så arbejdstid og kusk til pligt-kørsler, og de havde påberåbt sig over for herredsfogeden, at der ikke var blevet talt om kongerejser, da de købte parcellerne.

De slap ikke for at komme ud at køre, for som amtmanden bemærkede, når der intet var blevet sagt om kørsler, så var det:

»ej heller blevet omtalt, at de skulle være fri. Kørsel hviler på hartkornet, følgelig og på parcellisterne, når de ej har speciel befrielse.«⁷

I 1798 måtte ejeren af en stor gård i Hylke stille i forligskommissionen sammen med en af sine parcellister. Denne havde ikke villet indse, at aftægten til en gammel kone i gården kunne være hans problem. Derfor havde gårdmanden lavet sin egen, helt private udpantning og var draget hjem med parcellistens dyne og husgeråd. Det måtte han ikke. Ganske vist hvilede en del af aftægtsydelsen på dem, der havde købt lodder af gårdens jord, men ingen måtte tage sig selv til rette.⁸

Plakaten af 2. august 1786 anses, selv om den i høj grad hvilede på ældre retspraksis, for meget vigtig i udstykningslovgivningen. Blandt andet huskede den at minde om den gamle bestemmelse, at ingen gård måtte svækkes så meget, at den ikke kunne ernære en gårdmandsfamilie.

Hvor meget, der skulle anses for passende for en gårdmand og hans husstand, det kom der ikke til at stå noget om, men skønt kravet var vagt formuleret, var det ikke til at komme udenom.

Denne hypotetiske gårdmandsfamilie var i mange år det store dyr i Åbenbaringen. Det var den, der gjorde, at ingen turde udparcellere uden først at have søgt om tilladelse, og det var disse ansøgninger, der satte Rentekammeret i stand til at formulere langt strengere krav, end der var hjemmel for i loven.

Den manglende præcisering af hovedparcellens størrelse gav meget arbejde til amtmændene. De måtte i de første udstykningsår møjsommeligt indhente oplysninger om de gårde, hvis ejere pønsede på at sælge jord.

De måtte indsende oversigter over gårdenes dyrkede areal, over hvor mange tønder og skæpper, der kunne avles af de forskellige kornsorter, over hvor mange læs hø, det kunne blive til, og hvor mange heste, køer og får, der kunne få føden og var nødvendige for gårdens drift.

Det var en besværlig procedure, som blev langt lettere, da landinspektørerne kom ind i billedet og ansatte parcellerne til en hartkornsstørrelse, som man derefter blot behøvede at trække fra det samlede hartkorn.

For at lette arbejdsgangen lavede amtmændene øjensynligt deres egen tommelfingerregel for hvor lille en gård ikke måtte blive. Hvis gårdmanden indrømmede, at han sammen med kone og børn selv kunne klare arbejdet, når parcellerne var solgt fra, så blev der sagt nej fra amtmandens side. En gård måtte ikke blive mindre, end at der kunne holdes tjenestefolk, og ansøgeren kunne roligt regne med, at amtmandens afslag forplantede sig til Rentekammeret.

Om en af de Hylkegårdmænd, der ikke fik lov at udparcellere, skrev amtmanden i sin erklæring om gården,:

»at den er liden nok for en bondefamilie at ernære sig af og hvor på ingen folk kan holdes.«⁹

Havde man lyst at udparcellere, så var der mindst to måder at slippe godt fra det på. Enten skulle ejeren sørge for, at der forblev en solid hovedparcel i behold, eller også skulle han udstykke gården fuldstændigt og betinge sig af køberne, at de inden to år efter at have overtaget parcellerne havde forsynet dem med bygning og beboere. Gjorde gårdmændene en af de to ting, var der stort set frit slag for udparcelleringer.

Visionerne var i behold. Rentekammerets embedsmænd

anså stadig fordelene ved folkeformerelse for større end ulemperne. Disse sidste henhørte under et andet regeringskontor – Danske kancelli – og var fattigforsørgelsesproblemer.

At de mange udstykninger og salg af større og mindre lodder i det lange løb kunne blive en fare for det middelstore landbrugs beståen, det blev der i hvert fald ikke talt højt om, men i 1800 kom den første opbremsning.

Plakat af 26. november 1800

Opbremsningen kom i form af en plakat, som indeholdt de bestemmelser, der ganske vist havde været administrationspraksis i flere år, men som ingen nu kunne gøre sig håb om at komme udenom.

For eftertiden blev det ikke et ønske, men et krav, at Rentekammerets approbation skulle foreligge ved enhver form for udstykning, bortset fra de allermindste og allermest ubebyggede mose- og kratlodder. For ikke at drukne fuldstændigt i ansøgninger i regeringskontorerne kunne bevillingerne gives foreløbigt af de respektive amtmænd, men på et tidspunkt skulle Rentekammerets approbation foreligge. Den var betingelsen for, at parcellskøderne kunne tinglyses.

Kravet om tinglysning blev både gårdmænd og husmænd længe ved med at tage let på. Da en ejendom i Hylke i 1816 gik til tvangsauktion, viste det sig, at der i årenes løb – mellem 1800 og 1816 – var udfærdiget ikke færre end ni skøder på huset, og ikke et af dem var nogensinde blevet tinglyst.¹⁰

Det drejede sig om et husmandssted på få tønder land, men så sent som i 1834, da sognets gårdmænd skulle skrives op, for at myndighederne kunne få et overblik over vælgerkorpset til stænderforsamlingerne, var der i en af sognets landsbyer kun ganske få, der havde tinglyst adkomst til deres gårde. Alle de andre var blot uden videre trådt i faders fodspor og havde der- ved sparet de dyre stempelpenge.¹¹

I plakaten 1800 blev den bevarede hovedlods størrelse endelig præciseret. Den skulle være to tønder hartkorn. Nu var og er alt hartkorn ikke lige godt. For middelgod jord vil en tønde hartkorn sige ca. 10 tønder land. Ved at gå ud fra dette gennemsnitstal fik man således en hovedlod på 20 tønder land, og det var øjensynligt netop den størrelse hovedlod, der også før 1800 var blevet anset for passende.

Nogle måneder før plakaten udkom, skrev herredsfoged Carøe til stiftsamtmændene i Århus i anledning af tre ansøgninger om udparcellering:

»De beholder alle 20 tønder land, og ingen parcel bliver mindre end tre tønder land. Loven og erfaringen har lært, at slige ansøgninger stedse approberes, hvad enten jordene er skarpe eller gode, og hvad enten det alene kan gavne den nærværende ejer eller ikke... Der burde ses ej alene på ham og øjeblikket, men også på hans eftermænd og fremtiden.«¹²

Herredsfogeden havde et mere realistisk og pragmatisk syn på udparcelleringer end centraladministrationen. For ham var alle parceller potentielle fattiglemmer, og smågårdmændene med de 20 tønder land havde efter hans mening ikke meget større chancer for at klare sig og ernære en familie.

Forordning af 25. juni 1810 om udstykning.

Bestemmelserne i plakaten 1800 gik stort set over i en forordning om bøndergårdes udstykning af 25. juni 1810. Begge bibeholdt muligheden for fuldstændig udstykning af en gård imod, at alle parceller bebyggedes, men den lette adgang til udparcellering, den var man ved at se afslutningen på.

Forordning af 3. december 1819 om jordejendommens udstykning

I 1819 kom så den forordning, der tog afsked med en periode, som havde været præget af optimisme og store visioner. I 1819 var det ulvetider. Folkeformerelse var ikke længere det største gode, nogen kunne forestille sig.

Lovgivningsmæssigt satte forordningen punktum for den udstykning, der havde været en følge af landboreformerne.

Den satte også punktum for en samfunds- og menneskeopfattelse, som havde rådet i mange år. Den var en blanding af senmerkantilismens tro på, at den højst mulige grad af selvforsyning var gavnlig for et lands økonomi, af fysiokratiske ideer om landbruget og folkeforøgelsen som kilde til næsten al vel-

En skov- eller kratlod på 3–4 tønder land, kun med ejendomsret til grunden, ikke til de træer, der voksede på den, det var vilkårene for adskillige parcellister. Der var ikke mange muligheder for at forbedre de i forvejen trange kår.

stand og af tidlig liberalismes visioner om menneskeværd og personlig frihed og om individets ret til at disponere over sin tilværelse og over de muligheder, den rummede.

I 1819 var det i højere grad den økonomiske og markedspolitiske liberalisme, man studerede i Adam Smiths bøger. Rousseau var lagt helt til side. I stedet læste man Malthus, og det skulle blive hans tanker om årsagerne til fattigdom og om begrænsninger i befolkningsvæksten, der kom til at præge lovgivningen.

Den næsten uhindrede adgang til køb af små jordlodder havde vel sine steder betydet en sporadisk opdyrkning af tidligere rå jorder på de gamle overdrev, men havde også været medvirkende til en forøgelse af den fattigste del af landbefolkningen, af en samfundsgruppe næsten uden ressourcer, som kun var blevet parcellere, fordi lyssyn, inflation og et villigt, privat lånemarked havde fået fremtidsudsigterne til at se forjættende ud for dem, der ejede jord.

I 1819 var man vågnet op med tømmermænd efter statsbankerot, nedslående pengeombytning og ikke mindst til det, som til forveksling lignede begyndelsen på en landbrugskrise.

Det allerførste, den ny forordning slog fast, var, at der ikke længere kunne gives tilladelse til fuldstændig udstykning af bøndergårde i lutter småparceller.

Ved samtidig at sætte en minimumsgrænse på parcellernes størrelse og hæve de bevarede hovedlodders fra ca. 20 tønder land middelgod jord til det dobbelte – to tønder hartkorn til den alledyreste takst 24 – blev det betydeligt vanskeligere at udparcellere. Det var den hovedlodsstørrelse, herredsfogeden 30 år tidligere i alle sine erklæringer havde anbefalet – eller rettere tryglet om. Ingen gård burde efter hans mening og erfaring være mindre end fire tønder hartkorn. Parcellerne måtte heller ikke være flere, end at de kunne blive på helst ti, men i hvert fald mindst fire skæpper hartkorn.

Da herredsfoged Carøe i 1793 under et af sine sjældne anfald af mild sindsstemning anbefalede en udparcellering i Tamdrup sogn, begrundede han sin velvilje med, at der i forvejen kun var en enkelt husmand i landsbyen.

»En til kunne være nyttig. Han får fire skæpper, som gør, at han producerer noget selv, og gården forbliver 4½ tønder hartkorn.«¹³

Belært af mange udpantninger og tvangsauktioner vidste herredsfogeden, at fire skæpper var den nederste grænse for, at en familie kunne have håb om at forsørge sig selv.

Formålet med forordningen 1819 var at dæmme op for udparcellering, at beskytte bøndernes gårde mod bønderne selv og at forhindre, at der blev alt for mange små og helt urentable husmandsbrug.

Det blev også resultatet, men ikke lige med det samme. Er en bevægelse sat i gang, skal der mere end en ny lov til at standse den.

Ved at se på udviklingen, ikke blot ud fra lovgivningen, men fra et bestemt punkt i landskabet og ud fra administrationspraksis, så viser det sig, at udparcelleringerne, i stedet for at aftage efter 1819, i nogle år tværtimod tog til.

Om de gjorde det overalt, det får stå hen, men de gjorde det i hvert fald i Vor og Nim herreder. For Hylke sogns vedkom-

mende blev der i de hedeste udstykningsår givet 27 approbationer til udparcellering. Det var tiåret 1790 til 1800. I de følgende to gange ti år, 1800 til 1820, blev tallet halveret, men i 1820'erne steg det igen til 27. Det var kriseårene, og da de var overstået, begyndte loven og bøndernes forbedrede økonomi at virke, og der forekom i Hylke sogn meget få udparcelleringer i de næste mange år.¹⁴

Ved at forlænge en måske problematisk, meget liberal administrationspraksis forsøgte regeringen at række landbruget en hjælpende hånd. Kunne en frasolgt parcel bringe en kriseram og hårdttrængt landmand over en termin eller to, så stillede staten sig i sit eget lys ved ikke at give tilladelsen.

Sælgers og købers motivation

Landboreformerne var mange ting. Blandt meget andet var de et anslag mod bøndernes traditionelle livsform. Med ophævelse af mark- og arbejdsfællesskabet var der blevet skabt en helt ny situation, en situation, der blev endnu mere forvirrende, hvor bønderne samtidig var blevet selvejere.

Her var intet forbillede at tage ved lære af, ingen tradition at holde sig til. For ikke at blive løbet over ende af alt det ny, der skete og for at bevare et vist overblik over og greb om tilværelsen, valgte mange bønder blot at tage imod de dele af reformerne, de mente at kunne drage nytte af og som kunne tilpasses erfaringen og den sunde fornuft og ellers – i det store og hele – lade som om reformerne aldrig havde fundet sted.

Udskiftningsform

I Hylke sogn var jorden blevet udskiftet i årene 1776 til 1782. Alle gårde og næsten alle huse var på det tidspunkt selveje. Derfor havde det ikke været en godsejer, men bønderne selv, der havde taget beslutningen om fællesskabets ophævelse, og den var foregået uden de helt store problemer, kun forsinket hist og her af misundelse og nabodrilleri.

Når nerverne ikke kom mere på højkant, skyldtes det nok, at ingen af sognets landsbyer var større, end at gårdene kunne blive liggende, hvor de altid havde ligget, og at de kunne få deres udskiftede marker i forlængelse af deres gamle tofter.

Det gav tryghed ikke at være tvunget til at flytte sin gård ud

Ved at give afkald på 20 tønder land af sin jord blev en gældplaget gårdmand i 1820erne i stand til at beholde resten. Køberen af parcellen klarede sig også godt, og ejendommen Klosterlund er i dag en smuk, trelænget gård.

på marken. Det var også en fordel at få sin jord i én, samlet lod, men fri for ulemper var den stjerneformede udskiftningsform ikke.

Gårdenes bygninger kom til at ligge i den smalleste ende af marken, og der blev uforholdsmæssigt langt til yderste markskel, så langt at det kneb for selvejerstoltheden at nå helt derud.

Arbejdsdagene, som i forvejen ikke var overvældende effektive, blev det endnu mindre, når der var langt at køre i marken. »Erfaring lærer dagligt,« skrev en af Nim herreds sognefogeder til herredsfogeden, »hvad tjenestefolkene udrette, når disse kommer af husbondens øjesyn.«¹⁵

Markernes langstrakte, upraktiske form var prisen for at kunne blive boende i landsbyen. Da amtmanden i 1782 var blevet bedt om at udtale sig om en påtænkt gårddeling i Hylke, havde han intet at indvende mod parcellernes størrelse. De

blev begge på mere end to tønder hartkorn, men den mulighed, at den ene af de to ejere ville bygge gård på marken, den faldt slet ikke amtmanden ind. Han forestillede sig, at der enten ville blive tale om bofællesskab i den gård, der lå der, eller om to gårde bygget tæt op ad hinanden. Han forudså, at delingen ville medføre, at den lange, smalle mark ville blive delt i to lige så lange og dobbelt så smalle marker, som beboerne »med tiden ville fortryde og være ilde tilfredse med.«¹⁶

Udskiftningsformen, de af besværlige kompromiser kringledede skel og de enkelte bønders andele af overdrevene, som lå hen nogenlunde, som de havde gjort siden sidste istid – alle disse ting var i stand til at gøre selv de sindigste og mest traditionsbundne bønder motiverede for udparcellering af de fjerneste og mest besværlige frynser.

Da Søren Mikkelsen i Hylke, hvis gård var en del større end naboernes, ved udskiftningen fik overladt en udmarkslod på 40–50 tønder land, gav den ham ikke andet end ærgrelser.

De andre gårdmænd i byen var så nogenlunde i stand til at få det meste af deres udmarksjord inddraget under dyrkning, fordi deres gårdes tilliggender var betydeligt mindre end Søren Mikkelsens.

Det kan ikke udelukkes, at de er kommet med muntre, skadefro bemærkninger om alt det ukrudt, der bredte sig på det store hartkorn. I hvert fald motiverede Søren Mikkelsen sin ansøgning om at måtte sælge sin udlod fra, med at han ikke havde mulighed »for at holde den i stand, som jeg burde, eller som naboerne kan holde deres.«

Søren Mikkelsen kunne med let hjerte sende sin ansøgning af sted om salg af udlod. Den var ikke en del af hans tradition. Det var i indmarken, nærmere gården, han skulle hente sin identitet som bonde.¹⁷

Penge mellem hænderne

Medvirkende til lysten til at udparcellere var også den gæld, de allerfleste havde sat sig i for at kunne købe deres gårde. Den udgjorde i regelen så godt som hele købesummen. En selvejer, det var en bonde, der havde købt sin gård uden at have betalt den. Det var provstens definition af gårdmændene i Vor herred 1821.¹⁸

»Fællesmark« hører vel ikke til de poetiske husnavne, men det fortæller, at huset er bygget på en lod af det overdrev, bønderne med så let hjerte overlod til parcellisterne at opdyrke.

Han boede i Væhr sogn, hvor bønderne var blevet selvejere i 1803. På dem passede beskrivelsen måske, men de, der var blevet tidligt selvejere, havde i 1821 forlængst betalt deres gårde. Pengeøkonomi havde været noget nyt, så selv om renterne sjældent var meget større end den gamle landgilde, havde bønderne alligevel ræsonneret, at det sikreste var at få lånene ud af verden så hurtigt som muligt.

Salg af parceller var et middel hertil. Ved at tillade udstykning var der sørget for, at bønderne ikke alene kunne slippe af med den mest stenede og ugivtige jord, som kun en tåbelig tjenestekarl kunne se en fremtid i, men også for at gårdmændene kunne få penge mellem hænderne, penge, som var velegnede til hurtig afvikling af prioritetsgæld.

At få sin jord, så den kom til at ligge nogenlunde bekvemt i forhold til gårdens bygninger og til at stå i et rimeligt forhold til den arbejdsrytme, man var fortrolig med, det var – sammen med muligheden for at få den faste gæld ud af verden – de ting,

Bukballes 20 tønder land var ikke nok for Niels Christensen, men havde han slået sig til ro med dem og et liv som boelsmand, var han sluppet for mange bryderier og spekulationer.

der vejede tungest for de mest traditionsbundne bønder. Det er dem, der kan kendes på, at de aldrig solgte ud af andet end den allerdårligste jord.

Eneste udvej

Andre udparcellerede – med eller uden Rentekammerets vel-signelse – så der med nød og næppe blev så meget i behold til dem selv, at de kunne kalde sig gårdmænd. Det var bønderne med de søvnløse nætter på grund af terminerne og med stakken af lånebeviser, som alle indeholdt den truende sætning om gældens tilbagebetaling »fra den første til den sidste skilling.«

Det var en skæbne, som overgik Niels Christensen i Hylke i begyndelsen af 1780'erne. I flere år tilsmilede lykken ham. Han var begyndt som husmand og kongeligt postbud. Efter nogle års forløb var han blevet i stand til at købe så mange par-

celler af en nedlagt gård, at han fik en ejendom på 20 tønder land ud af det.

Som eneste boelsmand i en landsby med lutter selvbevidste gårdmænd har det nok knebet for Niels Post at blive optaget i det gode selskab, så efter et par år som boelsmand vovede han springet og købte en gård i nabolandsbyen.

Springet viste sig at være for stort, men kunne han få tilladelse til at dele gården, til at sælge den dårligste halvdel fra, så forestillede Niels Christensen sig, at han ville kunne blive ved den anden halvdel.

I 1782 skrev han direkte til kongen og fremlagde sine problemer:

»Jeg bønfaller, at af min selvejergård, ansat for 3½ tønne hartkorn, må sælges den halve part. Jeg er derved blevet sat i forlegenhed, at af min gårds ager og eng er det meste uden for mine andre naboers og ved det længst fra byen liggende markskel, som er mig meget besværlig at komme til formødelst morads, banker og buskads.«

Ved at henvende sig til kongen har Niels Post nok håbet, at sagen ikke ville blive så nøje undersøgt, at han ville kunne undgå de besværlige, nævenyttige lokale embedsmænd, men Rentekammeret sendte ufortøvet ansøgningen til erklæring hos amtmanden i Skanderborg.

Denne havde ingen større medfølelse med Niels Christensen og svarede, at:

»da han købte, vidste han godt, hvordan markerne var. Det er mere for at vinde, at være i så megen mindre gæld, have så megen mindre udgift, hvilket flere vindesygge vil tage anledning af. Gården bliver kun en kvartgård, hvor på han mener uden tjenestefolk at kunne ernære sig.«

Det blev et Rentekammerafslag til Niels Christensen med den begrundelse, at gården var for lille til at kunne brødføde to familier.¹⁹

Det kom den ikke desto mindre til. For hartkornsejerne var der nemlig foruden lovene og retspraksis også de muligheder, der lå i lovens huller eller i blank overtrædelse af paragrafferne i fortrøstning til, at myndighederne var tilbøjelige til at give op og acceptere fuldbyrdede kendsgerninger.

Niels Christensens sag er et eksempel på baggrund for at søge en udstykningsbevilling. Den er også et eksempel på myndighedernes fantasi til at forestille sig andre motiver end dem, der fremgik af ansøgningen og af Rentekammerets begrundelse for at give et afslag.

En ansøgning, der er blevet sagt kategorisk nej til, vil man betragte som en afsluttet sag, men ved at se på Niels Christensens videre krumspring for at redde sig selv og en del af sit hartkorn, får man et indtryk af bøndernes evne til at finde udveje og til at få det bedst mulige ud af en dårlig situation.

Blive ved gården, som den var, det var umuligt, og at finde en køber til den kunne blive vanskeligt nok. Niels Christensen havde ikke overdrevet, da han beskrev markens ringe kvalitet og upraktiske beliggenhed. For at blive gårdmand havde han gjort en rigtig dårlig handel, og at turde tro på at der kunne findes en foruden ham selv, der var villig til at begå den samme dumhed, det var for meget at håbe på. Derfor ræsonnerede Niels Christensen som så, at det måtte være lettere at finde to godtroende husmænd end én gårdmand som køber.

Deles skulle gården, det havde han besluttet, og det blev den også. Først afskridtede Niels Christensen en betydelig aftægtslod til sig selv og byggede seks fag hus. Derefter fandt han frem til to købere, som begge boede i et jordløst hus i landsbyen. De købte hver en halvpart af gården, men med ét fælles skøde, som ikke skulle give problemer ved tinglysningen, da det ikke som parcelskøder behøvede amtmandens påtegning.

Hvis ikke den ene af de to ny ejere hurtigt havde givet op og meget belejligt for sig selv var druknet i Skanderborg sø, så var Niels Christensens private, uautoriserede gårddeling ikke kommet for dagens lys i måske mange år.²⁰

Det gjorde den nu, men der blev ikke foretaget mere i sagen. Herredsfogeden lod den halve part gå til auktion uden at kræve, at det ulovligt skilte atter skulle føje sig sammen, og begge gårde findes den dag i dag som ejendomme på 25–30 tønder land.

Efter at have fulgt Niels Christensen så langt er det fristende at følge ham også det sidste stykke. I aftægtskontrakten betingede han sig, at han og hans kone, når den tid kom, måtte blive begravet i den parcel af Hylke kirkegård, der tilhørte gården, han kun kom til at stå som ejer af i halvandet år.

Om ikke før så opnåede Niels Christensen den eftertragtede gårdmandsstatus i sin næste tilværelse – i hvert fald i kirkegængernes erindring.

At finde et forbillede til at erstatte en manglende tradition, det var det, både husmænd og gårdmænd gjorde i de år. De jordløse husmænd så op til hartkornsejerne og drømte om ved hjælp af indkøbte parceller at opnå en status og en tilværelse, som havde lighedspunkter med gårdmændenes.

Jordspekulation

Husmændene gjorde sig deres tanker, og det gjorde nogle af de mest opvakte bønder også. Det vil i denne forbindelse sige de mindst gammeldags og traditionsstyrede, og det var tanker, som de gamle aldrig havde gjort sig.

»Man kan ikke formene en køber at benytte sig af sit købmandsskab.« Det var amtmandens mening om selvejernes rettigheder så tidligt som i 1767.²¹

Talentet for at handle og overlægget til at prange med heste og fæhhøveder, som selv major Beenfeldt på Serridslevgård havde måttet tilkende de bønder, han ellers ikke havde meget godt at sige om, det talent gav nogle af dem sig til at udnytte i en langt større målestok, da de var blevet selvejere, end de nogensinde før havde haft mulighed for.

De gav sig til at opkøbe gårde med udstykning og salg af parceller som formål. Forbilledet var de ikke-landmænd, der førte sig frem på landet i årene før og efter 1800 og som, med jordspekulation eller gårdslagtning for øje, opkøbte mange af de store gårde.

Det skulle blive disse uden- og indensogns handelsmænd, som kom til at trække de synligste spor efter sig og til at lave den største ravage i de gamle landsbymønstre. Det var dem, der fik udbytte af den paragraf i udstykningslovene, der indtil 1819 hed, at en gård måtte nedlægges, hvis den blev fuldstændigt udstykket i husmandsparceller, blot de alle blev forsynet med bygning og beboere inden to år efter bevillingen.

I Hylke sogn var der to landsbyer, som var lette for spekulanter at finde fodfæste i. I den ene, Ringkloster, var der kun

Gårdmændene lod nødigt deres gårde fotografere uden at have rækken af køre- og arbejdsheste forrest i billedet. De billige »russerheste« gav omkring århundredskiftet husmændene mulighed for at gøre det samme i mindre målestok.

top. I den anden, Brørup, var der næsten ikke andet end bund. Fælles for de to ejerlag var deres ringe antal middelstore bøndergårde. Hvis der havde været nogle flere nogenlunde velfunderede gårdmænd, kunne de måske have fastholdt en gylde middevej og en traditionel gårdstruktur, men det var ikke tilfældet.

Af de tre gårde, hver på ca. otte tønder hartkorn, der udgjorde Ringklosterejerlaget, blev den ene i 1790'erne fuldstændigt udstykket i parceller på 1–2 tønder hartkorn.²²

Fordi parcellerne var så forholdsvis store, blev det en af de levedygtige udstykninger. Af de boelsteder, som blev oprettet, var der kun et, som mange år senere blev gjort føleligt mindre. Et blev delt i to små ejendomme, og to findes den dag i dag i bedste velgående, hverken større eller mindre end den gang deres mark i sin tid blev opmålt og afsat.

Til de andre to Ringklostergårde blev der også hentet ud-

stykningssapprobationer hjem i 1790'erne. De var begge blevet overtaget af udenbys købere, som var kommet til Hylke sogn med vidt forskellige motiver og forventninger.

Den først ankomne var en gårdmand fra et af nabosognene. Han kom for at blive, i første omgang i hvert fald, ikke for at spekulere.

Ganske vist tog han straks fat på at udparcellere, men på den måde, der karakteriserede fornuftige, nogenlunde ædruelige bønder. Han nøjedes med at sælge de fjerneste og mest urentable vandhuller og stenknøser fra.

Hans første parcelsalg blev til to små husmandsbrug, hvis beboere i flere generationer hutlede sig igennem som daglejere og malkekoner og af den smule, der kunne hentes i 7-8 tønder land dårlig jord. Begge ejendomme bestod langt op i 1900-tallet, da den ene af dem blev nedbrudt som helt faldefærdig og den anden ændret til ukendelighed af kærlige, ukyndige hænder.

Byfoged Tolstrup i Skanderborg, som blev ejer af den anden Ringklostergård, lagde ikke skjul på sine motiver. Så snart han havde overtaget gården, søgte og fik han bevilling til udstykning i syv parceller og en bevaret hovedlod på tre tønder hartkorn.

Byfogedens miserable økonomiske forhold, som han havde forestillet sig ville blive føleligt forbedrede ved salg af parceller, de indhentede ham, inden han nåede at udnytte bevillingen, og gården undgik derved udparcellering.

I de følgende år skulle begge Ringklostergårde tiltrække ikke-landmænd, men der blev ikke gjort flere forsøg på at udstykke dem. Tværtimod søgte en velfunderet ny ejer af begge gårde midt under 1820'ernes landbrugskrise om tilladelse til at sammenlægge dem. Det havde Rentekammeret intet at indvende imod, når blot der blev sørget for oprettelse af to pligt-huse med jord.²³

Før udparcelleringsbølgen satte ind, var der i Ringkloster tre store gårde og ingen husmænd. Da den havde lagt sig, var der én stor proprietærgård, syv boels- og husmandssteder og to fæstehuse. Tallene syner ikke af ret meget, men Ringkloster er det eneste ejerlag i Hylke sogn, hvor samtlige gårde og huse, som findes i dag, er opstået som følge af udstyknings- og sammenlægningslovene fra slutningen af 1700-tallet.

I den anden ende af sognet, i landsbyen Brørup, havde der

Så smukt og harmonisk blev resultatet af sammenlægningen af de to Ringklostergårde. Indtil midt i 1960'erne var det, som tiden stod stille her, men siden fik den travlt med at indhente det forsømte.

altid været forholdsvis mange og især meget små gårde. Ved udskiftningen adskilte byen sig fra resten af Hylke sogn, idet kun to af gårdene fik en udmarkslod. De otte andre måtte nøjes med en indmark og andel i skov- og moselodder. Det blev derfor ikke de uheldige og besværlige overdrev, der satte gang i udparcelleringen i Brørup.

Det gjorde, for det første, gårdmændenes meget anspændte økonomi. De små ressourcer, de på et tidspunkt måtte have haft, var så godt og vel blevet slugt af selvejerkøbene.

En tilskyndelse kan også have ligget i det eksempel, major Beenfeldt, som ejer af husene indtil 1792, viste. Han havde i forbindelse med udskiftningen sørget for, at der blev lagt to skæpper land til hvert af de seks jordløse huse. Allerstørst betydning havde det måske, at Brørup i sin midte havde en formidabel handelsmand.

Chresten Hansen ejede den eneste gård i Brørup, som ikke var en næsten uafbrudt økonomisk katastrofe. Han var en ag-

tet og anset gårdmand med sit Hylkebagland i skønneste orden. Ganske vist var hans far kommet fra nabosognet, Katstrup, men det blev anseelsen ikke mindre af.

Chresten Hansens handelstalent var vokset frem af den mest gedigne bondemuld. Her var ikke tale om fremmed påvirkning. Han behøvede ikke at søge sine forbilleder i spegede prokuratorer eller udenbys gårdslagtere. Han kunne af sig selv det håndværk at handle. Det eneste, det kneb med, var læse- og skrivefærdigheden, men ved at danne par med en lille, belæst og skrivekyndig husmand lykkedes det Chresten Hansen af få en finger med i spillet i så godt som hver eneste gårdhus- og parcelhandel i Hylke sogn i slutningen af 1700-årene. Han købte og solgte videre, så godt som hver gang i tryk forvisning om den garanti for fortjeneste, der ligger i den mere kloges evne til at narre den mindre kloge.

Desværre døde Chresten Hansen i utide, for tidligt til at markere, om han var en solid gårdmand med sans for udnyttelse af nicher, eller om han ved hjælp af de lettjente penge stræbte efter en anden og højere social status end den, gården allerede gav ham.²⁴

Parcellister

Inden døden indhentede Chresten Hansen, nåede han at købe en gård i sin egen landsby med udparcellering for øje. Den blev til en halv snes små ejendomme på Brørup mark. De nybagte parcellister kom hurtigt i klemme. De havde ikke haft penge at købe for og langt mindre til at indfri kravet om bebyggelse.

Det gik i Brørup, som det gjorde mange steder.

»Hvad som oftest sker af den ukyndige bonde, skete også her: Parcellerne var solgt, før bevillingen kom, og hverken køber eller sælger tænkte på sådan et vilkår. Parcellerne er købte af sådanne, som ikke uden at ruineres, kan bebygge dem.«

Det var herredsfogedens mening om en sag fra Underup i 1809, men det kunne lige så godt være skrevet om Brørup.²⁵

Det gik muntert til i Brørup i en årrække med salg af parceller fra de i forvejen små gårde, der ved udskiftningen var blevet gjort lige i hartkorn – 3½ tønder.

Det var, som Chresten Hansens ånd blev svævende over

Kun en enkelt af de husmænd, der byggede på Båstrups udmarksjord, klarede sig nogenlunde. Efterhånden som hans naboer gav op, købte han deres små parceller og stod til sidst med en række matrikelnumre, der mere imponerede ved deres antal end ved det hartkorn, de angav.

ejerlaget og gav udviklingen der sit helt specielle præg. I sognets tre øvrige landsbyer dominerede de solide bønder, og her foregik næsten ingen udparcellering.

I landsbyen Båstrup, hvor alle seks gårde var på $5\frac{1}{2}$ tønder hartkorn, og hvor ingen havde været tvunget til at sælge parceller for at betale prioritetsgæld, der måtte byens fire jordløse, forhenværende kongelige husmænd vente endog i mange år, inden gårdmændene allernådigst bekvemmede sig til at sælge dem de argeste sandjordslodder i Hylke sogn.

I Brørup derimod anslø sognepræsten i 1816, at der ved udparcellering var fremkommet 30–35 huse. Deres fattigdom råbte mod himlen.

»Nogle har kun et fjerdingkar hartkorn. Sådan et stykke jord skal ikke alene ernære en familie med 5–6 børn, men tager endog 1–2 familier til sig i disse huse.«²⁶

Hvad parcellisterne har tænkt og følt, og hvilke overvejelser de gjorde sig, inden de vovede skridtet ind i selvejernes rækker, det er svært at sige. Fra de første udstykningsår er der næsten kun de smukke husnavne som et sandsynligt, men ubeviseligt genskær af stolthed og glæde over at have noget, der var ens eget, hvor småt det end var.

Senere – i 1820'erne og 30'erne – blev der skrevet breve, der er bevarede, fra parcellister, som følte sig mere end almindelig dårligt behandlede af gårdmændene og nabohusmændene. Af tre sådanne klager fra Hylke sogn fremgår det, at parcellisternes forseelse hver gang havde været, at de var for fremmelige. De havde stukket næsen for langt frem og måtte inkassere nogle drabelige knubs. Ved at være driftigere end naboerne havde de sat sig uden for fællesskabet. De knækkede mere eller mindre halsen alle tre, fordi de havde forsøgt at indføre forbedringer i deres meget små landbrug, at opdyrke kratlodder, at mergle og afvande, inden gårdmændene havde tænkt på noget sådant og at dyrke afgrøder som kløver og kålrabi i indviklede sædskifter, som andre i sognet kun kendte fra den rationalistiske Hylkepræsts prædikener.

Samtidens syn på udparcelleringer

Samtidens syn på udparcelleringer kom som allerede nævnt til udtryk i lovgivningen. Den var i mange år præget af liberal og menneskekærlig tankegang, men det var som om kærligheden i højere grad gjaldt teorierne og de store ideer end de mennesker, næsten det hele angik, parcellisterne. Dem var der ligesom ikke plads til i visionernes smukke bygning.

Visionerne blegnede, men der blev stadig lovgivet om udstykning og parcelsalg. Der blev mere og mere set på statens tarv, og – så meget det var muligt – også på bøndernes. Køberne af parcellerne var ikke en del af Rentekammerets interesseområde eller virkelighed, selv om de var en nødvendig part. Bønderne var ikke kommet langt ved blot at have udstykket parceller og mageskiftet dem med hinanden.

Dårernes huse – det var dem, der væltede, fordi de fleste af dem var bygget på sand – interesserede ikke Rentekammeret.

Herredsfogeden

Til gengæld optog parcellisterne de fleste tanker hos de mennesker, der havde de fattige nærmest inde på livet bortset fra de fattige selv. Det var herredsfogederne og sognepresterne.

Begge græd deres modige tårer over de mange udparcelleringer, men havde vanskeligt ved at blive hørt. Herredsfoged Carøe i Horsens spildte ikke blot sin olie og sin ulejlighed, men også meget blæk og papir, når han over for amtmanden frarådede udparcellering.

Han svævede i en vildfarelse, som intet kunne bringe ham ud af. Carøe havde den ide, at en parcel skulle være så stor, at den kunne brødføde en husmandsfamilie. Det havde aldrig været regeringens mening. Kunne reformerne udvides til også at omfatte husmændene, var det godt, men den højere mening med at Vorherre ikke havde gjort alle landboere til gårdmænd, var, at de, som havde mindst at råde over, skulle stå til rådighed for bønderne og godsejerne.

Husmændene udgjorde arbejdsreserven. De skulle være der, når gårdmændene havde brug for dem i årets travle perioder, og de skulle erstatte de hoveripligtige bønder, som var blevet selvejere og ikke længere lagde en del af deres arbejdskraft og -tid på hovedgårdens marker.

Husmændene kunne ikke undværes, og blev de ejere af en ussel jordlod, så meget desto bedre. Den, der ejede hus og jord, var så langt lettere at holde fast på end dem, der blot kunne samle deres ejendele i en bylt og søge lykken andre steder.

Herredsfoged Carøe var indædt modstander af udparcelleringer, især af dem, der var så små, at parcellisterne ikke kunne leve af deres lodder.

Gang på gang fløj herredsfogeden i blækhuset, når han havde vurderet en ansøgning om udparcellering til blot at være en begærlig bondes ønske om øjeblikkelig fordel.

»I mine tanker for lidet til at underholde en husmandsfamilie.« Det var Carøes standardbegrundelse for at fraråde en bevilling. Om en parcel i Underup hed det, »at lodden ligger langt fra gården og er ubetydelig, er ej tilstrækkelig til at ernære en husmandsfamilie.«²⁷

Om andre parceller erklærede Carøe affærdigende, at »de er gruelig små.« I 1801 skrev han til stiftamtmanden om en påtænkt udparcellering i Hvirring, at parcellerne var »af ind-

skrænket størrelse, ringe bonitet og ufordelagtig figur.« og han fortsatte,

»beboerne på så små, usle parceller bliver betlere, dem selv og staten til byrde... parcellerne kan ej brødføde dem, andet arbejde gider de ikke, og gårdene bliver for små til at give husmændene arbejde.«²⁸

Herredsfogeden søgte ustandseligt at stikke en kæp i hjulet, når bønderne ønskede at sælge jord fra deres gårde. Det gjorde han, fordi han forudså, hvad følgerne ville blive. Problemet var ikke blot de meget små parceller, som ingen kunne leve af. Det var i lige så høj grad gårdenes formindskede areal, som kom til at betyde, at der ikke var brug for husmændenes arbejdskraft.

I begyndelsen af 1800-tallet fandt Carøe et ny argument. De gode tider med høje kornpriser betød samtidig høje fødevarerpriser for dem, der skulle købe. Det var dyrtid, og den gav herredsfogeden udparcelleringerne en stor del af skylden for.

I en sag fra Nim herred i 1808 bad han stiftamtmanden indstille til Rentekammeret, om udparcelleringerne ikke var »en vigtig medårsag til dyrtiden.« Carøe stillede et eksempel op: En bondegård har 68 tønnder land. Hvis ejeren beholder 20 tønnder, vil der være 48 tilbage. Loven siger, at parceller skal være mindst tre tønnder land. Der kan således etableres 16 familier på gårdens jord. Disse i alt 17 familier skal leve af det, der kan avles på 68 tønnder land. Det kan ikke lade sig gøre. De må købe korn og fødevarer.

»Det er sikkert, at de intet kan sælge af rug, smør eller slagtekvæg... og mon da ikke dyrtid kan være følgen af udstykning?«³⁰

Det var et temmeligt indviklet regnskab, Carøe havde stillet op for at argumentere for, at gårdmanden beholdt alle sine 68 tønnder land og solgte sin overskudsproduktion i købstaden. Der var blot en ting, herredsfogeden ikke havde taget med i sine beregninger. Det var de 16 husmandsfamilier. De opstod ikke ved udparcellering. De var der allerede, og kunne de ikke ved egen hjælp holde sig over sultegrænsen, så havde samfundet pligt til at gøre det.

Det var at rette bager for smed at give udparcelleringerne

skylden for fattigdommen på landet, men de var i høj grad medvirkende til, at en meget stor del af forsørgelsesbyrden kom til at hvile på landdistrikterne, på bøndernes skuldre og hartkorn.

Danske kancelli

I Danske kancelli var man endnu mere utilbøjelig end i Rentekammeret til at se problemerne i øjnene og til at opgive de store visioner. Det var her, de mange fattigsager endte, alle dem, som havde været for spegede til, at amtmanden kunne nøjes med at træffe en administrativ afgørelse.

I 1807 havde stiftamtmanden i Viborg forespurgt, hvad han skulle stille op med en fattig familie, som havde købt en ejendom uden at have penge at betale den med. Sognets fattigkommission havde fantasi nok til at forestille sig, at familien i løbet af kort tid ville overgå til fattighjælp.³¹

Danske kancelli svarede, at det skulle hverken den ene eller den anden blande sig i,

»da det ej kan formenes nogen at købe ejendom, hvor de ville, og det endogså om den hele sum, hvorfor ejendommen købes, tages på kredit.«

Det var klar besked, og det blev den besked, sognepræsterne som formænd for sognenes fattigkommissioner skulle få mange år endnu.

Mens arbejdet stod på i slutningen af 1700-tallet med at lægge fattiglovgivningen i faste rammer, var der ingen, der forestillede sig de problemer, som kunne opstå med de mange små parcelejere, der i de år kom og slog sig ned, hvor den mindste jordlod var til salg.

Dem var der ikke tænkt specielt på i reglementet 1803, men i 1810 kom et supplement i form af en plakat. Den indhentede det forsømte og fastslog,

»at ingen, der ej endnu er trængende til understøttelse, må bortvises fra det fattigdistrikt, hvori han opholder sig, under det påskud, at han muligen i tiden kunne blive dette til byrde.«³²

Det var ikke let af være herredsfoged eller præst på landet i de år. Der var ingen hjælp at hente nogen steder. Folk uden penge stod i kø for at købe parceller. Gårdmændene stod på nakken af hinanden i de egne, hvor jorden og økonomien var lige dårlige, for at få lov til at udparcellere. Amtmændene var ikke til at råbe op. De lyttede kun efter de signaler, der blev udsendt fra regeringskontorerne, og disse var meget længe om at indse, at folkeformerelse ikke blot betød flere hænder i arbejde, men også langt flere sultne maver at mætte.

Sognepræsterne

Hvis man betragter udparcelleringspolitikken følger fra et lokalområde, er det fattigproblemerne, der skygger for alle andre.

Da Landhusholdningsselskabet i 1821 sendte spørgeskemaer ud til sognepræsterne for »at erholde en fuldstændig oversigt over landvæsenets og agerdyrkingens tilstand i de danske provinser,« så var det for at få et materiale at bygge på ved udarbejdelsen af de amtsbeskrivelser, der udkom i de følgende år.³³

Et af spørgsmålene handlede om udskiftning, udparcellering og udflytning. Besvarelserne gav præsterne en kærkommen lejlighed til at fremsætte deres helt personlige meninger om blandt andet udparcellering.

Hvis besvarelserne ikke er blevet bremset af provsten og omskrevet og modereret, inden de kom til København, har de været strid læsning for Landhusholdningsselskabet.

Mest pessimistisk af Skanderborgegnens præster var en pastor Piper. Som forslag til forbedring af de miserable sociale forhold på landet, havde han ikke meget at tilbyde. Arbejdshuse, skrev han, nej, de ville nok blive nedbrændt af de misfornøjede. At højne landbruget ved hjælp af agerdyrkningsinstitutter, mente præsten heller ikke, var nogen god ide, »de havde det med at forvilde sig i teorier.« Måske kunne man lokke med prisbelønninger, men de var tilbøjelige til at gå til de forkerte.

Helt dræbende var svarene angående udparcellering. De var en enstemmig hård kritik af udstykningspolitikken. Fra Hjelmslev herreds provsti lød det: »Der er alt for mange småparceller ... Af udparcelleringen kan ikke spores gavnlige føl-

ger.« Fra provsten i Nim herred hed det, »at mange klager over den store udparcellering i små lodder.«

Sognene Hvirring og Hornborg havde været en del af herredsfoged Carøes arbejdsmark, og selv om han ikke havde været i stand til at dæmme op for udstykninger, så havde han be-redt jorden godt. Sognepræstens syn på udparcelleringer lignede til forveksling Carøes:

»Jorden er meget udparcelleret. Derved er folkemængden til-taget. Jorden dyrkes mere, men kornet fortæres, og mindre bliver til salg. Tillæg af kreaturer formindskes ...mange ar-bejdsløse, da bønderne ikke har evne til at holde mere end de allernødvendigste tjenestefolk.«

Fra Væhr og Nebel fastslog præsten, »at der er fremkommet en hel del småhuse på småparceller, der er afhændede fra går-dene, hvorved folketallet og armoden er tiltaget.«

I de meget skovrige sogne, Dover og Venge, var der ikke ud-parcelleret ret meget. Det var ikke her, problemerne lå. Der var lettere måder at klare dagen og vejen end ved at opdyrke rå jorder.

»Enhver dygtig karl lægger sig efter at gøre træsko, køber et træ og forarbejder det med stor fordel ...De raskeste piger ta-ger kun tjeneste som høstmøer i slet og høst. Når da begge køn har tjent så meget, at de kan anskaffe sig en seng, en stol og en potte, så inlader de sig i ægteskab...«

Ubesindige ægteskaber

Disse ubesindige ægteskaber var en torn i øjet på alle dem, der havde deres på det tørre. De, som ikke brød sig om mange og små parceller, var de samme, som krævede dokumenteret op-sparing, udstået læretid som håndværker og snehvid moral som betingelse for at måtte indgå ægteskab i de lavere klasser.

Det skal siges til skiftende regeringers ros, at det aldrig kom så vidt i Danmark, bortset fra – efter 1824 – de mindreværdige personer, der havde modtaget fattighjælp.

Herredsfoged Carøe, som var tilbøjelig til at skrive sig varm og sommetider kom lidt højt op, luftede i 1800 den tanke over for stiftamtmanden, at

»den dovne, der ej gider tjene, får sig nu en ussel parcel. Deraf kan han ej leve. Han lægger sig derfor kone og børn til, for – efter almuens tænkemåde – at han derved bliver berettiget til tiggeri.«³⁴

Carøes kamp mod udparcelleringer og mod de lave motiver, han tillagde de husmænd, der ikke undså sig for at stifte familie, forblev en forgæves kamp. Svarene fra Vor og Nim herreder omtalte så godt som alle den store forøgelse af sognenes folkemængde, som havde fundet sted på grund af udparcellering. I Tamdrup sogn anslog præsten, at familiernes antal i løbet af 30 år var steget med en fjerdedel. I nabosognene Nim og Underup var det tilsvarende tal en trediedel.

Beskrivelsen af Skanderborg amt

Skanderborg amt blev et af de sidste i rækken af amtsbeskrivelser. Den kom i 1843, mere end 20 år efter at sognepræsternes oplysninger var indsendt. Det er vanskeligt at se, om forfatteren, Schüthe, har skrevet sin bog ud fra dem, eller om han har bygget sin beskrivelse udelukkende på selvsyn og nye oplysninger.³⁵

I hvert fald havde Schüthe et andet og mere positivt syn på udparcelleringer, end amtets præster havde haft 20 år tidligere. Det kan naturligvis skyldes, at han havde Landhusholdningsselskabet som arbejdsgiver og ikke ønskede at træde på ømme tæer.

For Vor herreds vedkommende anslog Schüthe, at der ikke havde været nogen særlig voldsom udparcellering. Han forklarede det med herredets overvejende gode jord. I Hylke sogn var der på Brørup mark oprettet en del huse med små parceller, men ellers ikke noget, det var værd at tale om.

Schüthes – som det synes – lidt tilfældige slag på tasken med hensyn til udparcelleringernes antal er ikke korrekt. Der var, eller havde været, mange flere. For Hylke sogns vedkommende var der indtil 1840 givet over 100 udstykningsbevillinger, og de fleste af dem havde drejet sig om mere end en enkelt parcel.

Ganske vist var de ikke blevet udnyttet allesammen, og nogle havde undgået kravet om bebyggelse, men selv med de

ting taget i betragtning, så havde udparcelleringen været betydeligt større, end Schüthe forestillede sig.

Adskillige små ejendomme var borte igen, længe før han begyndte på sin amtsbeskrivelse. Andre ejendomme, som fra begyndelsen havde været relativt store udstykninger på 25–30 tønder land, havde klaret sig helt godt. De var i tidens løb blevet til trelængede smågårde og adskilte sig ikke synderligt fra de bøndergårde, hvis ejere havde bekvemmet sig til at flytte ud på marken.

Hverken Schüthe eller hans eventuelle meddelelser, sognepræsten, havde mulighed for at gennemskue, om gårdene på marken var udflyttet fra landsbyerne en menneskealder tidligere, eller om de var resultatet af en vellykket udparcellering.

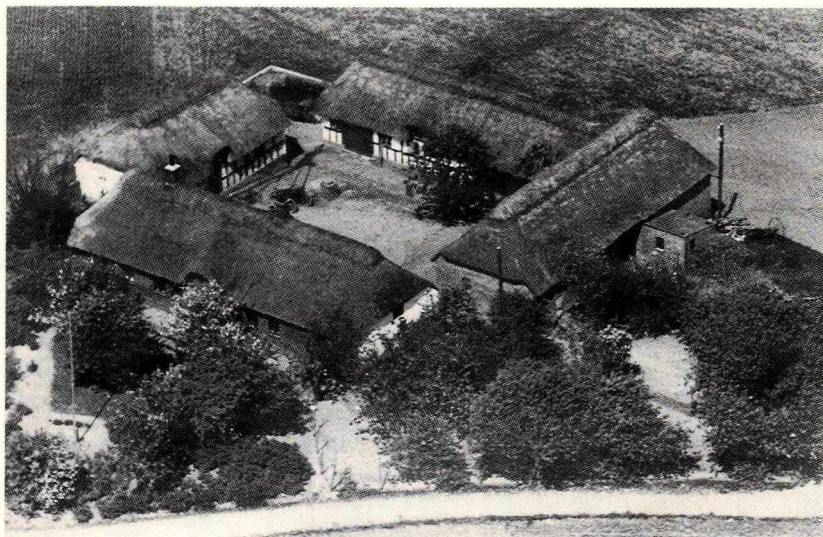
Gårdmændene

Indtil midt i 1800-tallet havde gårdmændene ikke haft meget at skulle have sagt om ulemperne ved udparcellering. De havde nok at gøre med at hyppe deres egne kartofler.

Det var ikke fordi, de brød sig særlig meget om de små parcellister. 1800-tallet var én lang polarisering af bønder og husmænd. Den var begyndt med landboreformerne. Før bønderne blev selvejere, var grænsen mellem gårdmænd og husmænd ikke særlig markant. Den var let at overskride i begge retninger. Bønderne afstod deres fæster på grund af alder, sygdom eller uduelighed og blev husmænd og indsiddere. Husmændene overtog ofte de fæstegårde, der ikke var særlig stor rift om og klarede sig ikke dårligere end alle andre.

Efter landboreformerne og overgangen til selveje blev det anderledes. Hvor økonomien var i orden, blev gårdmandsidentiteten styrket. Mange husmænd blev parcellister, og det gamle, nogenlunde trygge, arbejds- og bofællesskab i landsbyerne blev erstattet af et ganske andet afhængighedsforhold til gårdmændene.

Det var meget ofte gårdmændene, der var panthavere i de små ejendomme. Det gjorde husmændene økonomisk afhængige. De var også afhængige af bønderne som arbejdsgivere. Det havde de altid været, men måden ændrede sig. En stor del af husmændenes løn bestod i, at gårdmændene påtog sig at pløje og harve husmandslodderne, men kun når det passede

Oprindelsen til Jens Aksels firlængede gård i Brørup er to skæpper hartkorn fra en udparcelleret gård i byen. Der er forsvundet ikke så få huse med jord, før gården fik den størrelse, den har i dag.

bønderne at afse tjenestekarl og heste. »Undertiden for tidligt, undertiden for sent får de deres jord pløjet og mange gange mådelig dyrket.« Sådan beskrev en af egnens præster en side af husmændenes vilkår omkring 1820.

Når gårdmændene alligevel ikke beklagede sig, så at det kunne høres over alle de fattige husmænd på småparcellerne, så skyldtes det, at de ikke havde kunnet undvære dem. Da parcellerne blev udstykket som bøndernes genvej til velstand, da havde det ikke kunnet lade sig realisere uden med husmændene som købere. Derfor affandt gårdmændene sig med, at de var der, og at deres langnæsedede og forsultne unger drev rundt og betlede.

Parcellisterne var gårdmændenes værk. De havde skabt dem. Nogen særlig stolthed over det færdige resultat mærkedes ikke, men sådan set heller ikke det modsatte.

Det kom, midt i 1800-tallet. Da var de sidste af de gamle parcelsælgere gået på aftægt eller var døde. Sønnerne var blevet,

ikke blot velstillede gårdmænd, men også for manges vedkommende sogneforstandere med ansvar for kommunens økonomi, og det ville først og fremmest sige fattiggassens indhold.

Bønderne var på det økonomiske og markedspolitiske område blevet liberalister. Det betød, at enhver var sin egen lykkes smed og dermed også sig selv nærmest. Kunne de fattige parcellister ikke få deres udkomme af en jordlod og to mark i dagløn, så var det deres egen skyld. Vorherre var kun forpligtet til at hjælpe dem, der hjalp sig selv.

Der var forskel på parcellister, men det var ved dem med de mindste og dårligste brug, navnet blev hængende. Var man ejer af en trelænget gård og 30 tønder land, så skulle ingen vove at kalde nogen parcellist. Så var man gårdmand, følte sig som sådan og blev tituleret og betragtet som gårdmand.

Der gik en usynlig, men magisk, streg ved en tønde hartkorn. Her var, indtil 1855, den nederste grænse for valgret til kommunalvalg. Pligtkørsler begyndte også ved en tønde hartkorn. De var gårdmændenes problem. Ingen gik ud fra, at dem, der havde mindre end en tønde, ejede heste og vogn.

En gruppe parcellister var således trådt over i gårdmandsrækken, men det var de fleste, der blev tilbage, og de havde endnu mange trælse og drøje år at se frem til, inden de fandt deres plads og deres identitet i husmandsbevægelsen, hjulpet frem af husmandsloven 1899 og lovene i begyndelsen af 1900-tallet om tillægsjord og om oprettelse af statshusmandsbrug.

Var det til gavn eller ej?

For at kunne vurdere om reformperiodens udstykningspolitik var til gavn for menneskene, for landbruget og for samfundet, eller om næsten alle havde været bedst tjent med, at udparcelleringerne aldrig havde fundet sted, så ville det have været en fordel, om spørgsmålet kunne være stillet til parcellisterne selv.

Det var nybyggerne, udflytterne og deres børn og børnebørn, som på kroppen mærkede, hvordan udparcelleringerne kom til at virke.

Det lader sig ikke gøre at spørge dem, men mon ikke – trods herredsfogeders og præsters negative udtalelser – mon ikke, der kom mere godt end dårligt ud af reformernes store visioner?

Rikke og Jens Winther er trediegeneration af parcellister. Omkring 1930 har de sendt bud efter fotografen for at fastholde erindringer om den eneste velstand, de havde, en flok voksne børn, der ser ud til at love godt for fremtiden.

Parcellisternes tilværelse blev barsk og hård og aldrig let at opretholde. Hvor fattig og slidsom den var, er svært at forestille sig, men hvad havde alternativet været?

Det ville i bedste fald have været en indsidderstue eller et le-jehus. Det kunne være blevet et liv som karl og pige på gårdene, indtil begge var så gamle og udslidte, at ægteskabet havde mistet sin tilkøkkelse. Der ville være blevet født langt flere børn uden for ægteskab, og selv om det ikke var nogen dans på roser at vokse op i en parcellisthytte, så var det trods alt en bedre skæbne end at være barn af en ugift mor.

Ser man på landbruget og dermed også på samfundet, så var udviklingen måske blevet en helt anden, hvis ikke bønderne allerede før 1800 havde fået muligheden for salg af parceller.

Udparcelleringerne afstivede og forbedrede gårdmændenes økonomi, da de trængte allermest til det. De var medvirkende

til, at de fleste bøndergårdes ejere blev i stand til at modstå og overvinde følgerne af både »de gale pengeår« og af den voldsomme landbrugskrise, der karakteriserede 1820'erne.

I stedet for at svække gårdmandsstanden ved at gøre for store indhug i dens hartkorn, så blev det i mange tilfælde salget af parceller, der gav lige netop det tilskud af kapital, som var nødvendigt, indtil landbruget igen blev rentabelt.

Efter 1830 kunne bønderne se en lys fremtid i møde med næsten 50 års gunstige afsætningsforhold og høje kornpriser, og den fremtid var dem vel undt.

Hvad havde dansk 1800-talshistorie været uden bønderne? Det er ikke til at forestille sig.

Hvor skulle Grundtvigs ånd være dalet ned, og hvad var der blevet af højskoletanken, hvis ikke bønderne havde været der? Hvem skulle have undfanget ideen og realiseret det, der blev til andelsbevægelsen? Den ville have været utænkelig uden det middelstore hartkorn og dets ejere.

Hvem skulle have drillet herredsfogeder og lyseblå gendarmer i provisorieårene og fået næsten et helt land til at le og finde sammen i andægtig skadefryd, når heltehistorierne blev fortalt og for hver gang blev lidt bedre?

Det var gårdmændene i sognerådene, der terroriserede præster og skolelærere, og det var de samme mænd, som byggede fattiggårdene og udbød fattiglemmernes børn ved licitation.

På godt og ondt var sidste halvdel af 1800-tallet gårdmændenes store tid, men parcellisterne, husmændene med jord, de ikke kunne leve af, de var der også, blot så godt som usynliggjort af bøndernes brede rygge.

Husmændene udgjorde det tavse lag i bondelandets sociale struktur – ikke besiddende nok til at blive regnet med til det gode selskab og ikke helt så fattige, at de gjorde sig bemærkede som ofre eller kunne mistænkes for socialistiske anskuelser og sympatier.

Fra slutningen af 1880'erne begyndte husmændene at se på sig selv, ikke blot som noget, der hverken var det ene eller det andet, men som en stand i samfundet.

De fik deres egen identitet. Husmandsforeninger skød op og blev i begyndelsen af 1900-tallet forenet i samvirksomheder, der skulle varetage husmændenes tarv og forsøge at forlige georgeistiske teorier med radikal snusfornuft.

Landbrugsskoler, brandkasser og hypotekforeninger satte

ordet husmand foran i deres navne uden at behøve at frygte, at nogen blev skræmt væk af den grund.

Husmændenes digter fremfor nogen, Johan Skjoldborg, skal have det sidste ord i dette forsøg på et tilbageblik over det lille hartkorns historie.

Ligesom førstegenerationen af parcellister lagde et skær af poesi over sin elendighed ved at udtænke de smukke husnavne, således skulle Skjoldborg især med sine sange styrke husmændenes bevidsthed og tro på egne værdier og stolthed over at have noget, der var

...mit og Marens hjem
i lyse kår og trange.

Noter

1. Skanderborg amtstuearkiv, Udstykningsapprobationer 1783–1843. App. 5/2 1814.
2. Kgl. resolution 28/8 1777 ang. bevilling til bøndergårdes nedlæggelse.
3. Skanderborg og Aakjær amters kopibog 23/9 1775. Rtk. app. 8/12 1775.
4. Aarhus bispearkiv. Herredsbog 1772 (Vor herred).
5. Skanderborg og Aakjær amters kopibog 24/2 1779.
6. »Ved Udstykningslovgivningens 150aarsdag.« H. T. Heering i Tidsskrift for Opmaalings- og Matriculsvæsen 1936.
7. Vor og Nim herreders kopibog 3/9 1807.
8. Skanderborg og Aakjær amter, forligskommissionsprotokol 1797–99 s. 23.
9. Skanderborg og Aakjær amters kopibog 3/2 1783. Rtk. afslag 22/2 1783.
10. Vor og Nim herreders fogedprotokol. Reg. 10/10 1816.
11. OXarkiv, Mindre landejendomsbesidderes 13. distrikt. Dok. 1834–36.
12. Vor og Nim herreders kopibog 9/10 1800.
13. Vor og Nim herreders kopibog 9/10 1800.
14. Skanderborg amtstue, Udstykningsapprobationer 1783–1843.
15. Vor og Nim herreders kopibog 29/9 1806.
16. Skanderborg og Aakjær amters kopibog 1781–87 s. 27.
17. Skanderborg og Aakjær amters Rentekammerbreve 21/12 1782.
18. Aarhus amts søndre provsti 1821. Pakke nr 36, sag nr. 58.
19. Se note 9.
20. Skanderborgske distrikts birketing. Reg. 7/11 1787.
21. Skanderborg og Aakjær amters kopibog 14/12 1767.

22. Skanderborg amtstuearkiv, Udstykningsapprobationer 1783–1843. App. 5/10 1793, 21/6 1794 og 27/7 1799.
23. Sst. App. 13/1 1827.
24. Skanderborgske distrikts birketing. Reg. 3/10 1801.
25. Vor og Nim herreders kopibog 3/4 1809.
26. Aarhus stiftamt 1816, pakke »Fattigsager.«
27. Vor og Nim herreders kopibog 21/5 1798.
28. Vor og Nim herreders kopibog 15/11 1801.
29. Vor og Nim herreders kopibog 8/12 1800.
30. Kancelliresolution 17/1 1807.
31. Plakat 14/12 1810.
32. Aarhus amts søndre provsti 1821.
33. Vor og Nim herreders kopibog 29/12 1800.
34. J. G. Schütthe: Skanderborg amt 1843.

De benyttede arkiver findes alle på Landsarkivet for Nørrejylland.

Jysk trikotage Fra Æ Bindstouw til storindustri

Af *Viggo Hansen*

Dansk trikotagefabrikation er i dag som førhen koncentreret til Midtjylland og med hovedcenter i Herning- og Ikastegnen, hvor 150 mellemstore virksomheder med tilsammen over 8000 ansatte fremstiller tekstilvarer af uld og kunstfibre til et europæisk og oversøisk marked. Denne blomstrende aktivitet tog især fart efter 1950, og kun få fabrikantnavne kan følges tilbage til tiden omkring århundredskiftet, hvor man kæmpede med konkurrencen om markedet med billige udenlandske importvarer såvel som om arbejdskraften. Dog var erindringen om en gloriøs fortid, hvor mænd og kvinder ja selv børn tog aktiv del i fabrikationen af bindetøjer, ikke gået i glemmebogen, og noget af kunstfærdigheden og handelstalentet levede videre, så at bruddet med fortidens sædvaner kunne heles, og erhvervet genoplives i de gammelkendte egne, hvor hosekræmmerne færdedes rundt omkring i landet.

En faktor, der har været med til at fastholde erindringen om hedebondens tilværelse såvel i den frie natur som i Æ Bindstouws aftenbelysning, har i rigt mål været den kulturarv, der skabtes i billeder og tekst af 1800-tallets kunstnere som malerne Fr. Vermehren, Hans Smidth og Chr. Dalsgaard og digterne St. St. Blicher, Meir Goldschmidt og H. C. Andersen fulgt op af Jeppe Aakjær, der søgte eller kendte de barske egne for inspirationen til deres kunst. Til disse er det rimeligt at føje navne som Niels Blicher og E. M. Dalgas, der med liv og sjæl gik op i deres embeder i hedeegnene og ligesom de førstnævnte

Viggo Hansen, f. 1913, dr.phil. professor emeritus i kulturgeografi ved Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet: Østjylland – en geografisk provins, 1943. Tre østhimmerlandske sogne, 1946–47. Vore landsbyers alder og struktur, 1959. Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964. (disp). Den rurale by, 1965. The pre-industrial city of Denmark, 1976.

Hans Smidth: Æ Bindstouw (1898) (Foto: Skive Museum).

var med til at bringe den almindelige dansker helt ind på livet af hedens beboere, deres sprog og deres virke i dagligdagen og tilmed skabte genklang hos datidens myndigheder og lovgivende kredse ved udtrykket: Hvad udadtil tabes skal indadtil vindes. – Helt ny var denne interesse for hedens beboere fra statens side dog ikke, når man erindrer, at man et århundrede tidligere med nidkærhed havde søgt oplysninger om den økonomiske tilstand i riget generelt og specielt for hedens vedkommende havde sendt von Moltke¹ til Vestjylland med det opdrag at samle efterretninger om uldbinderiet. Men herom senere.

En geograf's synsvinkel på behandlingen af hosebinderiet

En genopliven af fortidens aktivitet på hosebinderiets område vil fra en kulturgeograf's side naturligvis blive noget mere pro-saisk, når det med denne artikel er tanken at analysere den traditionsrige jyske bindeindustri som et eksempel på et af de

gamle hjemmesysler hos bondesamfundet. Det er hensigten at følge denne produktionsgren led for led fra et lokalt hjemmeforbrug til en merproduktion, der fremkaldte en markedsituation, som igen via en særlig organisation udviklede sig til et system af professionelle opkøbere, hosekræmmere, der som forlagsvirksomhed blev skudt ind mellem producent og grossist eller forbruger. På relativt kort tid forvandlede et tidsforløb til en masseproduktion med afsætning til et ukendt marked.

Fabrikationen var dermed overgået fra håndværk til manufaktur, og det er ganske interessant at se, hvorledes denne betegnelse er blevet hængende netop ved dette erhvervsprodukter, da ordet blot betyder fabrikation. Men det er først med anvendelsen af mekanisk drevne strikkemaskiner, at man med rette kan tale om trikotageindustri, og dette stadium indtræffer tidligst omkring 1840 i Danmark.

Det er dernæst tanken at analysere og motivere det regionale mønster, som de tidlige folke- og erhvervstællinger afslører, og dette leder da frem til et udsagn om begrundelsen for, at binderiet fra at have haft en mere diffus udbredelse med tiden koncentrerer sig til nogle få midtjyske herreder, der igen har deres kraftcenter i egnen omkring Herning og Ikast, samme sted hvor de kendte strikvarer produceres i dag. Emnebehandlingen stopper dog på den tid, da trikotageproduktionen flytter til byen, placeres i fabrikker og bruger andre fibre ved siden af ulden.

På dette tidspunkt var der forlængst sket en rivende udvikling af fårebestanden i Midt- og Vestjylland, som endnu i 1700-tallets første halvdel havde tjent et mere beskedent formål som bidragyder til bondesamfundets økonomi til forsyning af husholdningerne med kød og skind samt uld, der som vævede stoffer allerede i Vikingetid var velkendte, mens strikkekunsten først meget senere kommer ind i billedet i Norden.

Strikkekunstens vej til Norden

Mens strikkekunsten nok har aner tilbage til oldtidens Ægypten og antikkens Grækenland, så synes den først i senmiddelalder at være bevidnet med sikkerhed i Mellemeuropa, bla. via billedkunsten. Men man skal helt frem til reformationstid, før

Hans Smidth: Mand med bindetøj. (Foto: Skive Museum).

det bliver almindeligt at lave strikvarer. Det sker dels i England på Elisabeth I's tid og dels på fastlandet, hvor Italien, Spanien og Frankrig synes at kæmpe om æren for denne fornyelse inden for den europæiske modeverden iflg. Troels Lund, Dagligt Liv i Norden. Den nye mode accepteredes først af datidens overklasse, hvor mændene gik i spidsen ved at begynde at bære silkestrømper, der forhandlede til store priser. Det er

næppe forkert at gætte på, at den nye mode havde sit udspring i Frankrig, hvorfra ordet *tricot* har sin oprindelse. Men tidsmæssigt var springet ikke langt til, at også uldvarer kom på markedet i et mere beskedent prislag, hvorefter den nye skik bredte sig ned gennem samfundslagene helt til almuen, der blev selvforsynende med strikvarer af enhver slags. Det er sandsynligt, at kunsten at strikke hoser, trøjer og vanter allerede ved udgangen af 1500-tallet var kommet til Norden, som det fremgår af H. P. Hansens mange citater i Spind og Bind. Heri tales der også om en eksport af strikvarer fra Jylland til Holsten i 1600-tallet, som det er belyst gennem toldregnskaber. Der er dog endnu ikke på den tid noget bevis for, at den senere så berømte spindeindustri kan lokaliseres til Hammerum herred og naboherrederne, og en analyse af 1680'ernes kilder som Matriklen 1688 og de samtidige Ekstraskatteregnskaber fra Lundenæs og Bøvling amter kan heller ikke bekræfte antagelsen af en sådan koncentration.

De tidlige skattelister som kilde

Kop- og Kvægskatte-listerne fra de ovennævnte Ekstraskattelister, hvis pålidelighed i øvrigt er stærkt omdiskuteret, kan fremvise den første landbrugsstatistik i Danmarks historie. Tidspunktet er som sagt samtidig med Christian V's Matrikel. Mens den sidste har tjent til at opgøre de faste skatter hos bønderne, så er de førstnævnte et led i de samtidige ekstraskatter, der påhvilede såvel voksne personer som husdyrholdet. Ved disse tællinger, der som regel foregik i december og marts, finder man de første oplysninger om fåreholdet. Ved at sammenligne de her fremkomne tal med de senere omtalte tællinger fra 1837/38, der giver både vinter- og sommertællinger, så kan man med forsvarlighed multiplicere 1680'ernes tal med 2 eller 2,5.

Trods denne og andre svagheder i materialet, så er de dog værd at nævne, fordi de i modsætning til matriklen går mere i dybden hvad angår antallet af husstande, og det er da også åbenbart, at der her optræder mange flere husmænd, ikke mindst gadehusmænd, end i matriklen. Som husmænd regnes sådanne, som kun skatter af får, men betaler mindre end 1 rigsdaler. Om en vis fårerigdom taler f.eks. oplysningen fra

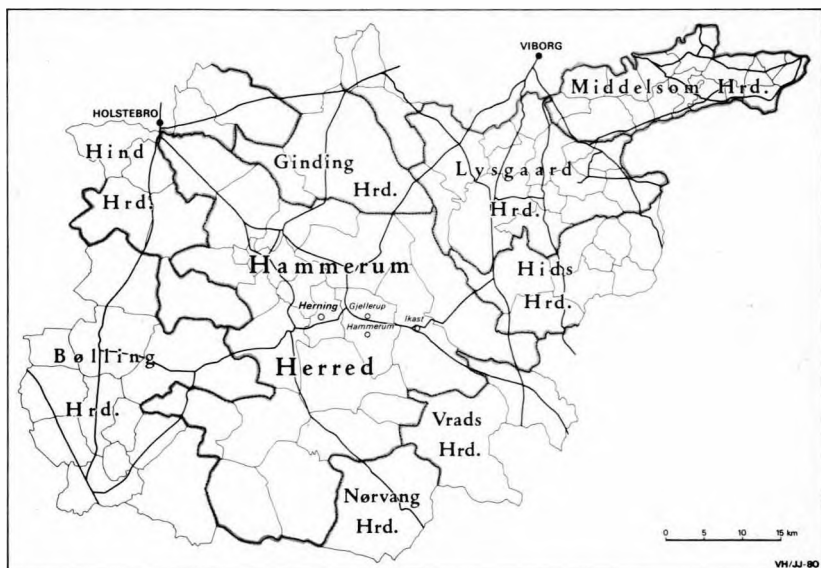

Fig. 1. Undersøgelingsområdet med angivelse af stednavne og vejlinier (VSK. 1799/1800).

Grønbæk sogn (Lysgård herred), at der i byen fandtes nogle gadehusmænd, der betalte lige så meget i skat som visse af byens gårdbrugere.

De her refererede enkeltpunkter fra Kop- og Kvægskattelisterne er uddrag af en undersøgelse, der har omfattet Hammerum og omliggende herreder og dækker årene 1684–87 (se fig. 1). Det generelle indtryk er, at 1 ud af 3–4 brug opgav at have får, men at det dog i enkelte sogne drejede sig om 2 ud af 3 brug. Det gælder således Sunds, Gjøllerup, Ørre og Aulum sogne, mens rekorden sættes af Tjørring, hvor 85% af alle brug, store som små, havde får angivet i disse vintertællinger. Måske ligger der allerede i disse tal antydninger af det center, der senere træder stærkt frem som værende transport- og markedsbetonet. Det almindelige fårehold pr brug lå på 3–4 stk. i Hammerum herred såvel som i Lysgård, Hids, Vandfuld og Sønderlyng, for at nævne nogle eksempler på herreder af vidt forskellig bebyggelsesmønster og jordbunds- og terrænfor-

hold. Det kan yderligere tilføjes, at i et herred som Middelsom, der er domineret af landsbybebyggelse, var det almindeligt, at alle brug havde får i deres husdyrbestand. En større bestand havde også Tanderupgård i Snebjerg og de få sjæferier som Skåphus (Skaaphuus) i Ilskov. Såfremt man vil godtage om ikke nøjagtighederne så dog tendenserne i resultaterne, så er der intet, der taler for, at Hammerum herred som helhed på denne tid har indtaget nogen særstilling med hensyn til fåreholdet eller for den sags skyld til et voksende binderi.

Udskrivningen af ekstraskatter fortsatte ind i 1700-tallet, men mere sporadisk (1719, 1743–44 og 1761–65), hvor der dog kun optræder »velhavende« personer inden for landbruget samt sådanne, der drev indtægtsgivende håndværk eller handel. Dog finder man for første gang en omtale af nogle få strømpehandlere som i Rind, hvor faget synes at være gået i arv fra far til søn.

Fåreholdets situation i den tidlige tid

De her nævnte sparsomme oplysninger om fåreholdet i Midtjylland falder godt i tråd med Indberetningerne 1735 om de økonomiske tilstande på landet og i byerne, der viser, at fårehold på den tid var et ustabil og ulønsomt erhverv på grund af de hyppige lungesygdomme og andre epidemier blandt fårene, så at den lokale uldproduktion næppe formåede at tilfredsstille hjemmeforbruget af strikvarer. Fårene holdtes endnu som før for kødets og skindets skyld alene, og dyrene strejfede oftest rundt på fællede og overdrev uden tilsyn. Flere kilder peger på det kølige, blæsende og regnfulde vejr som årsag hertil, vel nok de værste tænkelige betingelser for et rationelt fårehold. Det var Den lille Istid kaldet, der plagede landet i 1600-tallet og ind i 1700-tallet. Omkring midten af dette århundrede var de klimatiske forhold dog ved at bedres, ligesom det skete for landbrugets situation.

Medvirkende hertil har utvivlsomt også været Statens ændrede politiske holdning i retning af en mere positiv og ekspansiv indstilling til udnyttelsen af de indenlandske ressourcer, og man kan da heller ikke se bort fra, at de voksende frihedstanker i landbrugskredse i forbindelse med optakten til landbrugsreformerne har været en anspore til mere rationelle

driftsformer, ikke mindst opmuntret af de stigende priser på uld og strikvarer. Præsten for Snejbjerg og Tjørring giver udtryk herfor i en indberetning til G. Begtrup (1812) ved at sige at »Bønderne her i herredet (Hammerum) har i mange år været selvejere, deres velstand tiltog i en lang række år, de vandt ved kornhandelen, kreaturers salg, der afgik for høje priser til Holsten og Sjælland. Men siden 1799...«, og han fortsætter senere med: »Næringsvejene er få, og af disse er den vigtigste strømpebindingen, hvoraf nogle tusinde mennesker ernærer sig, men udbyttet er kun lidet for de arbejdende formedelst tidens dyrhed«.

Vi er hermed nået frem til det tidlige 1800-tal, hvor folketællingernes oplysninger giver uldbinderiets betydning både bredde og dybde. Men forinden er det måske værd at se på forholdene for uldspinderiet i 1700-tallets sidste halvdel, der i Snejbjergpræstens udlægning var en god tid for det vestjyske landbrug.

Uldens vej i 1700-tallet

Indberetningerne 1735 om den økonomiske tilstand kan berette, at Holstebro var det ubetingede centrum for handelen med uld, der kom hertil fra et stort opland, der bl.a. omfattede Thy, Mors og Salling, ligesom der siges, at også Fyn leverede uld til dette marked. Det nævnes endvidere, at en del af ulden eksporteredes over Ringkøbing til Holland og Hamburg, hvorfra noget igen fandt vej så langt bort som til Amerika. En anden del gik over land til Holsten og Nordtyskland, hvorfra opkøbere mødte op på forårsmarkedet i Holstebro. Denne uld kørtes med bøndervogne til Kolding eller Foldingbro, hvor den omladedes til vogne sydfra. Indberetningernes materiale er senere bearbejdet af Elin Jepsen, der i Hardsyssel Årbøger 1971 nævner, at størstedelen af ulden dog synes at være solgt til københavnske uldhandler-grossererere via lokale agenter. Men nu optræder også hosekræmmerne som opkøbere af uld for at videresælge den til bønderne i hedeegnene som betaling for strikvarer.

Indberetningerne spilder derimod ikke mange ord på bindetøjer, og det er først med greve Friderich Ludvig von Moltkes Efterretninger om det fordelagtige Manufactur af Strømper,

Hans Smidth: Ung kone, der strikker. (Foto: Skive Museum).

Vanter og NatTrøjer i Hamrum Herret, publiceret i Norges og Danmarks oeconomiske Magazin, Tom III, 1759, at focus bliver rettet mod uldbinderiet. Han nævner således, at strømpefabrikationen fandt sted i Hammerum herreds 18 kirkesogne,

i en snes sogne i Bølling, Lysgård og Middelsom herreder samt i Timring sogn i Ulfborg herred, samt at ulden købtes i Holstebro, på Tindet marked samt på Fyn. En af von Moltkes lokale kilder var krigsråd Hielmcrone på Herningholm, om hvis bønder forfatteren har den bemærkning, at de »adskilles fra deres flere naboer ved en ugemen flid og vindskibelighed i strømpestrikkeri«. Det forstår man, når der på Herningholm gods på et år forarbejdedes 16–20.000 par strømper.

Gennem von Moltkes iagttagelser får man et overbevisende billede af binderiets økonomiske betydning for hedeboenderne, men samtidig gøres det også gældende, at binderiet sker ved importeret uld fra vide egne af Jylland og Fyn. Meget betegnende for bøndernes og tyendets økonomiske bevidsthed er det, når forfatteren nævner, at bønderne visse år havde vanskeligheder ved at få piger i tjenesten, da disse foretrak at binde for sig selv. For at tjene fra påske til indbindingen forlangte de 9–10 sletdaler, og ved årskontrakter betingede de sig, hvilket arbejde de ville gøre for bønderne og forlangte 2–4 ugers ferie, hvor de så arbejdede for sig selv, mens bonden måtte føde dem. Von Moltke har også bemærket, at når egens folk giftede sig yngre end andet steds i landet, så måtte det formentlig skyldes en større indtægt, der erstattede et fæsteforhold som økonomisk basis for familiestiftelse. Den succesrige bindervirksomhed har således slået skår i den sociale rangfølge i hedeegnene, i hvert fald for en tid, ligesom den havde følger for hoveriet. Man må heller ikke glemme, at von Moltke er kilden til Blichers historie om Æ Bindstouw, når han beskriver forløbet af en aften i en bondestue, hvor man for at spare lys og varme samles og konkurrerer om, hvem der er hurtigst til at strikke en afmålt mængde uld op, alt mens der snakkes og fortælles eventyr. Det er dette sceneri, som Blicher har foreviget i 1842.

Der er næppe tvivl om, at denne kraftige aktivitet skal ses på baggrund af de store økonomiske fordele, som Danmarks neutralitetspolitik nød under den storkonflikt, der på Moltkes tid var brudt ud mellem Europas lande med England og Frankrig som modparter, og hvori England havde Preussen på sin side. Den afsmittende effekt heraf har hedens beboere til fulde forstået at drage fordel af, så længe krigen stod på, og indtil Danmark selv blev inddraget i stridighederne. Men forinden havde de forbedrede økonomiske vilkår for den jyske

bondestand også haft til følge, at mange bønder var blevet selvejere endnu før udskiftningen, der her foregik ret sent.

Binderaktiviteten spredes og fortættes

Den store aktivitet, der herskede inden for bindeindustrien i sidste halvdel af 1700-tallet, manifesteres yderligere i resultaterne fra folketællingen 1801. Men der er samtidig træk heri, der tyder på, at der er sket visse ændringer i motiverne for initiativet. Mens man indtil da må tolke strømpebinderiet som et blomstrende erhverv, der gav befolkningen midler i hænde til at øge velstanden ned gennem alle sociale lag, så er det som om indtægterne nu får mere karakter af et supplement til landbruget med den hensigt at bevare et allerede opnået velstandsniveau.

Når studiet af folketællingen underbygger bevægelser i mønstret pegende i en sådan retning, kan det måske i nogen grad hænge sammen med, at hensigten eller ideen med tællingen i modsætning til tællingerne i 1769 og 1787 var et krav om en mere dybtgående viden om den danske befolknings familie- og erhvervsstruktur og forlangte oplysninger om titel, profession, erhverv, håndværks- og handelsvirksomhed både som hoved- og bierhverv.

For at få et så fuldstændigt billede som muligt af hosebinderierhvervet i Midtjylland er tællingerne for Hammerum og omliggende herreder gennemgået familie for familie. Det viser sig nu, at 350 husstande havde hosebinderi som hovederhverv, deraf 190 i Hammerum herred, 91 i Middelsom, 38 i Lysgård, 27 i Bølling og 4 i Ulfborg herred. Men et nok så interessant billede af tællingsresultaterne træder frem, når man går ned på sogneplan. Herved placerer Gjellerup sogn sig øverst, idet 68% af alle husstande her havde hosebinderi som hovederhverv. For Mammen og Vinkel sogne (Middelsom hrd.) var tallene 50% henholdsvis 38%, for Sunds og Rind sogne 23% henholdsvis 27%, og for Torning 23%.

I virkeligheden var hosebinderierhvervet dog af langt større omfang, end disse tal angiver, hvis man tager hensyn til de bemærkninger, som tællerne ude i sognene har forsynet listerne med. Her lyder der kommentarer som: »Unge og gamle, gård- og husmænd, piger og karle ja endog børn har gjort binderiet

Tabel 1.

Sogn	Procent husstande i binderi	ha pr. td htk.
Gjellerup	68	24
Mammen	50	15
Vinkel	38	13
Rind	27	77
Sunds	23	72
Torning	23	41
Aulum	23	43
Bording	20	77
Hjermind	18	14
Torup	16	9

til et erhverv i dette sogn (Sønder Felding, Nr. Vium og Lysgård med få ændringer i ordlyden), eller »Gårdbrugere, husmænd og lejefolk går ind for binderi uanset køn, så snart de når en alder af 5 eller 6 år, da de kongelige skatter og jordrenten oftest skulle betales af dette erhverv, hvorefter hosebinderiet må betragtes som det vigtigste erhverv i dette sogn« (Torning). I anden forbindelse hævdes det, at »på grund af dette erhverv er fattighjælp næppe kendt i denne egn«.

Det fremgår også af tællingslisterne, at i Gjellerup sogn tog såvel gårdbrugere som de lavere sociale lag del i binderiet, og særlig bemærkelsesværdigt er det, at i landsbyen Lund (Gjelleruplund) havde alle husstande binderi som hovederhverv. Med faldende procent aktive husstande pr sogn, der figurerer som bindere, ses gårdbrugerne først at »falde ud«, og binderikredsen indsnævres efter en skala, der går via husmandsfamilier over jordløse familier til gamle folk og til enlige kvinder og enker. I forbindelse hermed må man også tænke på betydningen af binderiet som et tidsfordriv og som kilde til supplerende indtægt i mere end 60 sogne i regionen.

Det fremgår nu helt klart af tællingerne, at centret for hosebinderiet lå i Hammerum herred og i snævrere forstand i Gjellerup sogn. (Se i øvrigt afsnittet om markedsforhold). Men samtidig lyser det også gennem G. Begtrup's beskrivelse af agerdyrkningens tilstand i Danmark, der dækkede tiden frem

Hans Smidth: En gammel hosebinder. Hammerum herred. (Foto: Skive Museum).

til ca 1810, at gårdmanden »nu har fået mere sans for agerdyrkning og overlader binderiet til børn, fruentimmer og gamle, der ikke har kræfter til at arbejde i marken«. Der har efter Begtrups opfattelse heller ikke været de store penge at tjene på binderiet på grund af de stigende priser på uld, et udtryk for at ulden var en mangelvare og skulle hentes langvejs fra.

Det har almindeligvis været antaget, at binderierhvervet var en slags erstatning for eller et supplement til små indtægter af landbrug i en egn med lav jordbonitet. Følgelig skulle man vente at finde en positiv korrelation mellem lav produktivitet på den ene side og et stort fårehold og en travl binderaktivitet på den anden side. Men som det fremgår af tabel 1, holder denne antagelse ikke stik, og man fristes snarere til at sige, at korrelationen er negativ, som når stor binderaktivitet i Mammen og Vinkel sogne falder sammen med høj jord-

bonitet, mens sogne som Rind, Sunds og Bording har en lav bonitet, men alligevel kun 1/4 til 1/5 af husstandene som aktive bindere. Årsagssammenhængen må således være en anden, og her kan man tænke på markedsafstanden i kraft af, at der er tale om eksport.

Hosekræmmeren

Når man som i Midtjylland havde at gøre med en så vidtspredt aktivitet som hosebinderiet og tilmed i en meget tyndt befolket egn, så opstod der naturligvis et afsætningsproblem, og det er her hosekræmmerorganisationen kommer ind i billedet. Egentlig er der vel tale om to typer af hosekræmmere, dels en gruppe af lokalt bosiddende handelsfolk og dels de københavnske grossererere og deres agenter. I begge tilfælde var deres funktion tosidig, idet de optrådte såvel som opkøbere af bindetøjer og som sælgere af uld til bønderne, og det slår næppe meget fejl, når det vil hævdes, at der sjældent var penge mellem kræmmerne og binderne.

Første gang man hører til hosekræmmerne er i et officielt dokument fra 1691, da det københavnske klædelaug klagede over en utålelig konkurrence fra jyske hosekræmmere (Kuhle 1936). At klagen var velbegrundet, fremgår af den kendsgerning, at disse tilflyttere til hovedstaden i 1694 var begyndt at opkøbe huse og indrette butikker på hovedstrøget i København som på Amagertorv og i Vimmelskaftet. Et regeringsforbud, udstedt 1698, mod importerede uldvarer styrkede hosekræmmernes position over for klædelaugene og resulterede i, at 9 hosekræmmere i 1700, alle fra Hammerum herred og naboherreder, fik udstedt borgerskab som handelsmænd.

De københavnske hosekræmmere, der som regel havde en 5-6 årig uddannelse bag sig, før de med sagkundskab kunne erklæres for autoriserede agenter, virkede især i de østlige herreder som Lysgård, Middelsom, Hids (og tildels i Hammerum herreder), der havde større befolkningstæthed end vestpå, og hvor fåreholdet var relativt stort. Her indkøbte de bindetøjer, fragtede dem til en havn, hvorfra de med skib overførtes til København. Herfra videresolgtes en del til Sverige, Polen og Pommern, mens en anden del gik til det københavnske publikum. De i Midtjylland bosiddende hosekræm-

mere havde ikke blot tilladelse til at handle frit med uld- og klædevarer, men fik i 1741 også monopol på at handle overalt i landet, når de blot kunne fremlægge attest på, at de havde en adresse i et af de 4 herreder Hammerum, Bølling, Lysgård og Ulfborg. Som nævnt virkede de ikke blot som opkøbere af færdigvarer, men også som sælgere af uld til bønderne, hentet fra Holstebro marked. Her havde de konkurrence fra agenter fra Hamburg, der for en stor del forsynede Nordtyskland.

Hele denne omfattende virksomhed, hvorom Danske Atlas (1768) beretter, fortæller således en hel del om et førindustrielt samfund af fattige bønder, der ikke desto mindre var parthavere i en vidtforgrenet handel med et specialprodukt og herigennem tidligt mødte den fremspirende kapitalisme og pengeøkonomi. Det var således ikke ubetydelige pengesummer, der var involveret i denne handel, når G. Begtrup kan oplyse, at indkomsten på bindetøjer på hans tid beløb sig til 70–90.000 rigsdaler årligt i Hammerum herred alene. I Hosekræmmertidens begyndelsesfase var der slet ikke tale om beløb af denne størrelse, og endnu i 1760'erne drejede det sig som nævnt i Danske Atlas om 16–20.000 rigsdaler.

Fårebestand 1837

Statistisk Tabelværk, Femte Række, 1842, rummer den første officielle tælling, der orienterer om kreaturholdets størrelse i 1837/38. Tabel 2 giver en summarisk oversigt over fåreholdet i de 15 herreder ved sommertællingen 1837, hvori såvel får som lam indgår (kolonne 5). Heraf fremgår, at det numerisk største fårehold fandtes i Hammerum herred og det yderligt liggende Vrads herred. Men billedet bliver straks et andet, når man tager herredernes størrelse og folketal i betragtning. Så viser det sig nemlig, at Hammerum herred havde den mindste fåretæthed i undersøgelsesområdet i forhold til arealet og knap nåede middelværdien i forhold til folketallet. Men på den anden side dækkede Hammerum sammen med de to følgende nævnte herreder næsten 3/4 af hele områdets salg af bindetøjer (kolonne 6). Af denne fremgår det dernæst, at de følgende 6 herreder i listen intet salg havde til trods for et stort fårehold, hvorfor det er nærliggende at forestille sig, at ikke mindst Hammerum herreds bindere købte uld fra disse. Ud over de 3

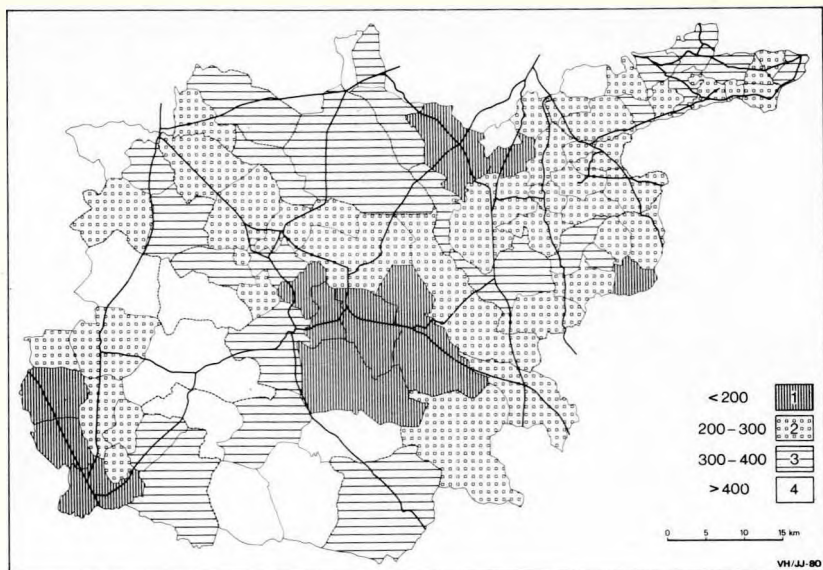

Fig. 2. Fåretæthed på sogne pr. 100 indbyggere. Kortet illustrerer hvordan de travleste bindingsområder havde færre får end nabosognene.

førstnævnte har kun Ginding og Bølling haft et større salg. Disse markante forhold uddybes yderligere, når undersøgelsen bevæger sig ned på sogneplan, som det kan aflæses af figurerne 2 og 3. Den første af disse viser således fårebestanden sat i relation til folketallet 1840, og heraf fremgår det, at de centrale sogne som Tjørring, Ikast, Gjellerup og Rind havde færre får end 200 pr 100 indbyggere, og at det først er i områdets periferi, at der nåedes tætheder på over det dobbelte. En sammenligning mellem de to figurer viser på en ganske slående måde, hvordan fåretæthed og jordbonitet er negativt korrelerede. Forklaringen herpå må nok søges deri, at en tunge af relativt god jord skyder sig ind som et bælte mellem Herning og Ikast og har foranlediget, at bønderne på disse bedre jorder havde en mere positiv holdning til agerdyrkning end til fårehold, stimuleret af bedre markedsforhold, som det senere vil blive berørt.

Men områdets stilling som centralt i binderaktiviteten var dog uomtvistelig, som den havde været det hele århundredet,

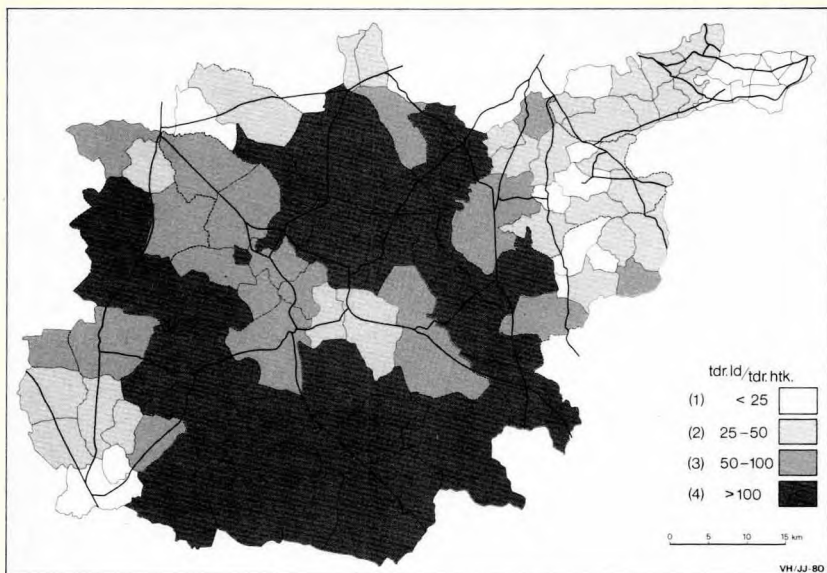

Fig. 3. Landbrugets produktivitet målt som $\text{tdr. ld}/\text{td. htk.}$ baseret på 1844-matriklen. – Laveste værdier vist med mørkeste skygning.

omfattende foruden Hammerum herred også Lysgård og Middelsom, hvortil kan føjes Ginding og Bølling. En bekræftelse kan aflæses af nedenstående tabel, der er et uddrag af den erhvervstælling, der fandt sted i forbindelse med folketællingen 1845. Heraf fremgår det, at disse herreder husede flertallet af de familier, hvis hovederhverv stod i forbindelse med uldbindingen, ligesom de talte så godt som alle strømpehandlere i de 2 amter Viborg og Ringkøbing. (En mere detaljeret opstilling findes hos H. P. Hansen).

Som allerede nævnt refererer tallene til familieoverhoveder, hvis hovedaktivitet var inden for dette erhverv, og tager ikke hensyn til alle dem, for hvem binderi var en supplerende indkomst til agerbrug. I Den danske Statistik (1847) vurderede A. F. Bergsøe, at ikke mindre end 25.000 personer var beskæftiget med produktionen af bindetøjer, og at der fremstilledes 220.000 pund af disse til en værdi af 230.000 rigsbankdaler. Til denne produktion brugtes skønsomt 300.000 pund råuld fra 160.000 får. Mellem 40 og 50% af den totale produktion skulle stamme fra Hammerum herred og 20% fra Lysgård hrd.

Fårehold i Danmark 1837–1909

For at sætte det vestjyske fårehold i relief i forhold til bestanden på landsbasis er den logaritmiske graph (fig. 4) tegnet. Den viser, hvorledes fåreholdet generelt toppede i 1866 såvel som i Vestjylland, hvorefter der er en jævn nedgang, kun afbrudt af en kort årrække fra 1888 til 1893, hvor landbruget var inde i en krise. Derefter fortsætter faldet til 1909, hvor undersøgelsen stopper. Faldet efter 1866 omfatter også de 2 vestjyske amter, selv om det er mindre markant her, hvor fåreholdet i den forrige periode, fra 1837 til 1866, var blevet fordoblet, et udtryk for binderiets store succes til efter århundredskiftets midte.

Når faldet derefter sætter ind, så må man sikkert heri se et resultat af den store omlægning inden for landbruget fra kornbrug til intensiv kvægavl, som således også trænger igennem i de 2 vestjyske amter. Men samtidig er det også tiden for industrialiseringens gennembrud og indførelse af en markedsøkonomi i landbruget, der betød billigere råvarer deriblandt uld

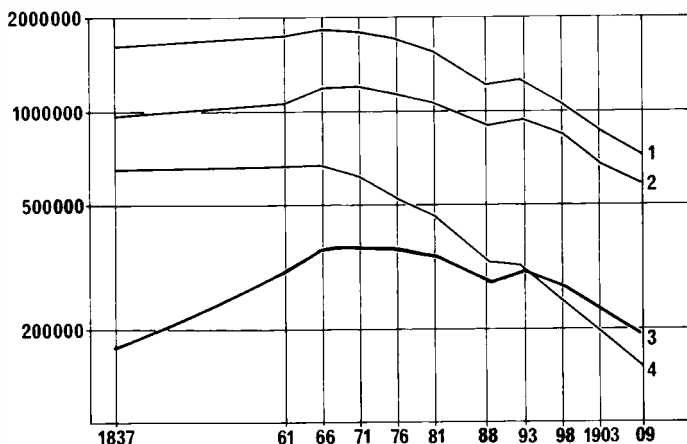

Fig. 4. Dansk fårebestand 1837–1909

1. Hele landet
2. Jylland
3. Viborg og Ringkøbing amter
4. Øerne

Tabel 2. Binderherrederne statistisk belyst.

1. Befolkningen 1840. 2. Areal i hektar. 3. Antal tønder hartkorn. 4. Hektar pr. td. htk. 5. Fårebestanden 1837. 6. Salg af bindetøj 1840 i pund.

Herred	1	2	3	4	5	6
Hammerum	9.583	110.325	2.068	53	23.600	50.300
Lysgård	6.586	37.977	1.660	23	16.700	22.700
Middelsom	4.939	25.566	1.943	13	15.600	14.600
Fjends	5.679	39.305	1827	22	18.200	—
Rinds	5.316	39.543	2.218	18	19.500	—
Nørlyng	3.892	25.837	1.359	19	11.000	—
Sønderlyng	4.558	22.916	2.022	11	13.300	—
Skodborg	6.365	41.665	2.519	17	13.700	—
Hjerm	5.711	34.351	2.767	12	15.500	—
Ginding	4.696	58.209	1.783	33	15.400	6.500
Ulfborg	5.009	46.791	1.829	26	13.200	2.100
Hind	6.611	41.711	2.081	20	13.900	300
Bølling	5.875	58.186	2.192	27	14.400	5.200
Hids	3.462	15.809	906	17	9.400	2.800
Nørvang	11.216	77.620	3.242	24	22.700	150
Vrads	5.175	50.597	1.331	38	10.500	1.500

Tabel 3.

	Uldbindere		Strømpehandlere	
	a	b	a	b
Hammerum hrd.	204	17	24	—
Lysgård hrd.	132	18	13	—
Middelsom hrd.	49	—	1	—
Tilsammen	315	35	38	—
De 2 amter ialt	759	37	38	—
Hele Nørrejylland	1368	47	42	—

a: hovedpersoner b: medhjælpere

fra oversøiske lande. Det er da også på denne tid, at bindestueaktiviteterne bliver til trikotageindustri og flytter til byerne, og håndens arbejde overtages af mekanisk drevne maskiner, fra vandkraft via kul til elektricitet.

Når fårebestanden i de 2 vestjyske amter alligevel fik et noget andet forløb end i resten af landet og tilmed talte flere i 1909 end i 1837, så er der flere grunde til denne specifikke udvikling. Følgende årsager kan rideses op:

1. Heden dækkede langt større arealer her end andre steder.
2. Fåregræsning var den bedste anvendelse af heden, så længe hegningen mellem hedelodderne ikke praktiseredes og muliggjorde ansættelsen af en fælles hyrde.
3. Uldmarkedet fandtes fra gammel tid i Holstebro og Ringkøbing.
4. Hosekræmmererhvervet havde siden 1741 været et monopol i de 4 herreder Hammerum, Lysgård, Bølling og Ulfborg.
5. Indtagningen af hedejord til dyrkning startede senere og gik langsommere end andre steder i Jylland.
6. Udskiftningen havde tildelt hver bonde flere hundrede hektar rå jord uden at give ham styrke eller ressourcer til dens forbedring.

Indkredsning af binderområdet

Man kan komme det centrale binderområde lidt nærmere ind på livet, hvis man opløser tallene i kolonne 5 (fig. 4). Derved kommer det frem, at alle sognene i Hammerum herred med undtagelse af Tvis gik ind for salget af bindetøjer i rækkefølgen: Gjellerup, Assing, Sdr. Felding, Ikast, Bording for at tage de vigtigste. At Torning og Alhedens kolonier dominerede i Lysgård herred med 21% henholdsvis 18%. At Vorgod sogn dominerede i Bølling herred med 74%. At Bording sogn dominerede i Ginding herred med 69% (nu i Hammerum herred). Og endelig at Hjermind og Mammen lå øverst i Middelsom herred med 23% henholdsvis 21%.

De 2 sidstnævnte sogne indtager en særlig geografisk position ved at ligge isolerede i forhold til de andre nævnte lokaliteter. De er tættere befolkede og har en jordbund af ler- eller

sandblandet moræne fra sidste istid. Ingen af dem har heller noget større fårehold, men de er naboer til Lee sogn, hvor landsbyen Nr. Tulstrup har kunnet fremvise en interessant bondedagbog, hvis forfatter Chr. Andersen i 1700-tallets slutning var en aktiv handelsmand, der fungerede som en slags kommissionær i uld- og bindetøjer mellem nabosogne og Viborg marked. Man kan vel tænke sig, at en tradition i fabrikationen af uldvarer har holdt sig helt frem til 1840'erne.

For hovedområdet vedkommende, der omfatter hele Hammerum herred, er det værd at mærke sig, at de i Lysgård og Bølling herreder nævnte sogne alle er grænsesogne til Hammerum herred og i øvrigt ligger på dårlig jord, men dog i vejkontakt med områdets centrum.

Der kan ikke være tvivl om, at der her dels er tale om en na-boeffekt, om virkningerne af en innovationsbølge, hvis centrum det er vanskeligt at efterspore tilbage i tiden, men som på denne tid har fået sin kerne i et punkt omkring Herning. Herfra strakte aktivitetsområdet sig ud til alle verdenshjørner til en afstand af 20–25 km. Her udenfor igen ligger så det bælte, hvor man havde et stort fårehold (se fig. 4) med salg af uld for øje til »inderkredsen« eller til Holstebro marked med et sammenbindende led i hosekræmmerne, der som opkøbere hjemsogte det uhyre diffuse produktionsområde med dets ringe befolkningstæthed og dets temmelig miserable kommunikationsnet. Det er tydeligt, at under sådanne forhold måtte markedsmekanismen fungere tungt mellem hedesognene og de fåtallige markedsbyer, der lå inden for overkommelig afstand.

Markedsforhold

Binderområdet var som sagt meget dårligt forsynet med veje, der var berygtede for deres ufremkommelighed forår og efterår. Det flade landskab var fuldt af mosestrøg, og det var besværligt at vedligeholde de mange nødvendige broer over åerne. Den normale trafik foregik til fods ad småstier eller over heden. I begyndelsen af 1800-tallet forløb den vigtigste af de nogenlunde udbyggede veje fra Horsens over Lov, Vrads, Lille Hjøllund, hvor den stødte til Oksevejen, videre over Grødde, Ikast, Gjellerup til Herning for via Snebjerg og Vor-god at nå frem til Ringkøbing.

Hans Smidth: Hjemkørsel. (Foto: Skive Museum).

Fra denne vej førte ved Gjellerup en afgrening mod nord over Sunds, Ørre og Aulum til det over 100 år gamle uldmarked i Holstebro, en afstand på knap 50 km og således mere end en normal dagsrejse på 4 mil (30 km). Vejen befærdedes siden 1834 af en organiseret dagvognsrute, og et vognmands-laug var stationeret i Gjelleruplund. Afstanden til Ringkøbing var 50 km, og samme vejstrækning var der til det gamle bispesæde Viborg, der dog på den anden side lå nær nok til en endagstur for bønder i Lysgård og Middelsom herreder, der ønskede selv at afsætte deres produkter. For de østligste beboere lå Randers endnu nærmere, og herfra kunne uldvarer udskibes direkte til København.

Den gamle vej var resultatet af den gamle vejlov af 1690 og følte af alle som utilstrækkelig og uvejsom. Da den nye vejlov af 1842 fordrede anlæggelsen af en afgrøftet chaussé, så bestemtes det, at den skulle føre fra Århus over Silkeborg med retning direkte mod Herning, hvorfor den kom til at gå gen-

Hans Smidth: Markedsscene. (1894). (Foto: Skive Museum).

nem Hammerum og Birk, d.v.s. uden om Gjellerup, hvorved Gjelleruplunds gamle statur som vejknudepunkt blev stærkt reduceret. Allerede i 1827 havde den mistet herredstinget, der havde ligget her siden 1776.

Gjelleruplund

I et område som det her beskrevne uden nære markedsbyer er det ikke usædvanligt, at der opstår periodiske markeder, og netop et sådant var Gjelleruplund marked, ofte forkortet til Lund marked. Placeringen ved vejkraften, hvorfra veje førte til Horsens, Holstebro og Ringkøbing, var det et naturligt valg, og at der har været behov for et sådant, fremgår af ansøgningsbreve så tidligt som 1720. Men først i 1757 tilstodes der bevilling til 2 årlige markeder, april og september, og her mødtes nu »skovlovringerne« fra øst med handelsfolk fra nord og vest.

En detaljeret beskrivelse af stedet, dets beboere og markedsaktiviteterne er givet af Tage Lier Hansen i bogen Gjellerup-

lund. Markedsby og hovedstad i det gamle Hammerum herred. I denne har forfatteren samlet alle relevante dokumenter og andre kilder om selve Lund marked, bl.a. den eneste eksisterende stadbog, der dækker aktiviteterne gennem årene 1868-76, og som oplyser om et overordentligt bredt udvalg af varer, der tilbødes den strøm af markedsgæster, der er blevet anslået til 10.000.

Fra øst kom tømmer og alle slags trævarer, specielt vognhjul og vogntømmer, produkter af jern, kobber og messing, alle slags galanterivarer, kolonialvarer samt frugt og køkkenurter. Fra vest og nord kom fisk, sæderug, stude, heste, alle slags lervarer som f.eks. sorte pletter og husflidsartikler. Der nævnes også manufakturvarer som tørklæder, sjaler og hovedduge, mens derimod bindetøjer som strømper og vanter ikke indgår i varelisterne. Det kan hænge sammen med, at en særlig plads på markedet var reserveret de lokale bønder, og at disse sandsynligvis ikke betalte studeplads, og det er næppe forkert at mene, at der her afsattes alle slags binderartikler fra husflidsarbejdet. Desforuden var alle landsbyen Lunds 9 gårde normalt inddraget som gæstgiverier og til overnatning for de mange gæster, og de har sikkert benyttet lejligheden til at slå en handel af med deres egne produkter. Når toppen af binderaktiviteterne netop var at finde i Gjellerup og nabo-sogne, kulminerende i Gjelleruplund, må det forekomme indlysende, at denne travlhed var inspireret af markedets tilstedeværelse.

Afsluttende bemærkninger og konklusion

»Hvornår denne (uldbinderiet) udbredte og i økonomisk henseende vigtige industrigren er vokset til en stående handeleggren er nu umuligt at bestemme, men vist er det, at tidspunktet da almuen i Lysgård og Hammerum herreder tilvirkede bindetøjer til salg og langt over fornødenhed, ligger langt fjernere tilbage end enten skriftlig eller mundtlig fragsagn«. Dette citat fra St. St. Blicher i Viborg Amts Beskrivelse fra 1839 kan i nogen grad tidsmæssigt korrigeres ved det faktum, at strikkekunsten i Danmark næppe kan følges meget længere tilbage end til slutningen af 1500-tallet. Når der dernæst tales om eksport af strikvarer fra Jylland i 1600-tallets

første halvdel, så er der virkelig tale om en eksplosiv udvikling, forårsaget af et akut behov, og her kan man vel tænke sig, at behovet kom fra Tredivearskrigenes hære, for hvem uldne uniformer må have været en lykke ved vinterkrigsførsel. Krigen har i så fald sat en ny produktion i gang, der blev en kærkommen ekstraintægt for de fattige bondesamfund på den jyske hede, hvor man havde mere tid tilovers til hjemmesysler end i de mere frugtbare landsdele.

Trods Danmarks involvering i krigshandlingerne i 1600-tallets midte gik kunsten dog ikke i glemmebogen, men nye markeder dukkede op, da hosekræmmerne kom ind i billedet. Men endnu i 1700-tallets første halvdel må man vist regne med, at opsøgningen af producenterne skete over et meget stort felt i Midtjylland, når man da ikke ville handle på Holstebro marked, der var samlecentral for uld og uldvarer. Men allerede ved midten af 1700-tallet spores der en tydelig hausse i bindetøjer, der bliver købers marked, og igen er det det tyske marked, der slår igennem, når opkøbere fra Hamburg hyppigt besøger Holstebro og endda nu og da viser sig på Gjelleruplund marked. Også nu kan man pege på krigshandlinger i Europa, mens Danmark er neutral. Samtidig er der tegn på, at der sker en koncentration af produktionen inden for uldbinderiet til egen omkring Herning. Udtalelser om den megen flid blandt Herningholms bønder, der har tid tilovers til at strikke og får hoverinedsættelser for at udbedre vejene i godsområdet, kan vel tolkes derhen, at herremanden havde økonomisk interesse i bøndernes flid, og i at trafikken på vejene kunne gå uhindret. Disse aktiviteter falder tidsmæssigt og stedsmæssigt sammen med, at herremanden på Herningholm var initiativtager til oprettelsen af Gjelleruplund marked. Stedet som skæringspunkt mellem tre vigtige veje, næsten de eneste passable hele året rundt, var overordentlig gunstigt, og antagelig har der været holdt forprang på stedet mange år, inden markedet var lovligt etableret.

Hermed kan man med rimelighed plædere for, at bindeindustriens centrum lå omkring Gjellerup siden midten af 1700-tallet. Herfra har så i de følgende årtier produktionen af bindetøjer i salgsøjemed bredt sig som en innovationsbølge til alle sider og især til sogne, der berørtes af de eksisterende landeveje, dels langs Holstebrovejen over Sunds, Ørre og Aulum, ad Ringkøbingvejen over Herning, Snebjerg til Vorgod og ad

Horsensvejen over Ikast mod Oksevejen. Et århundrede senere, i midten af 1800-tallet, har væksten antagelig nået sit maksimum, idet sognene i vinklerne mellem disse sogne deltog med stor aktivitet. Et rimeligt mål herfor har man i salgstallene for 1840 (Statistisk Tabelværk 1842) opgjort på sogne og i forhold til folketallet. Ved en gennemgang af sogne, der sælger mere end 4 pund pr indbygger, kommer man til det resultat, at binderaktiviteten for Hammerum herreds vedkommende var transport- og markedsorienteret. Derimod viser billedet af aktivitetsmønstret i Middelsom herred en naboeffekt i sognene Bjerring, Mammen, Hjermind, Le og Hjorthede. Herfra er der ingen kontakt med centralområdet, men markedet har siden før 1800 været rettet mod Viborg samt arbejdsområde for de københavnske hosekræmmere.

Samme marked må have inspireret binderiet i Torning, Alhedens kolonier samt de små sogne Hørup, Elsborg og Lysgård i dette herred. Afstanden til Viborg var ikke stor, og det er først i 1840'erne, at der skabes vejforbindelse over Karup å til Sunds, en afstand på 2,5 gamle danske mil. Derimod er det vanskeligt at se den markedsræssige baggrund for en rekordagtig aktivitet i Sdr. Felding og Assing sogne, der synes at have ligget i et vacuum for udbedrede veje, og man stiller sig derfor det spørgsmål, om Skjern å har været benyttet som transportvej? Ellers er der kun tilbage de fastboende jyske hosekræmmere til at have stået for salget.

Målet med denne artikel har været at følge den midtjyske bindeindustri fra dens postulerede start i det tidlige 1600-tal til den sandsynlige kulmination omkring midten af 1800-tallet som en hjemmesyssel og et tidsfordriv hos bondefamilierne, der efterhånden inddrages i en kapitalistisk produktionsform i et før-industrielt samfund for et ukendt marked. Dernæst er det regionale mønster og ændringerne heri diskuteret, hvorved undersøgelsen er nået frem til, at lokaliseringen nok har haft en økonomisk baggrund, men at den i høj grad har været bestemt af transportsystemets udformning og markedernes lokalisering. Men igennem det hele skinner også det, at markedet under de særlige forhold og i modsætning til moderne økonomiske teorier her har været nødt til at komme til producenterne, nemlig i hosekræmmerens skikkelse.

Anvendt litteratur

- J. Aldal, Holstebros Historie gennem Tiderne, 1274–1939. Holstebro 1939.
- G. Begtrup, Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Bind 7, 1812.
- A. F. Bergsøe, Den Danske Stats Statistik, Vol. 2, 1847.
- St. St. Blicher, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Viborg Amt, 1839.
- C. Djørup, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Thisted Amt, 1842.
- Fæstebonde Chr. Andersens Dagbog 1786–97. Landbohistorisk Selskab, 1969.
- J. C. Hald, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Ringkøbing Amt, 1833.
- H. P. Hansen, Spind og Bind. Bindehosens, Bindestuens og Hosekræmmerens Saga, København 1947.
- Tage Lier Hansen, Gjelleruplund. Markedsby og hovedstad i Hammerum herred, Ikast 1980.
- Eli Jepsen, Tekstilindustriens udvikling i Hammerum herred. Hardsyssel Årbøger 1971.
- Sejr Kühle, Jyske hosekræmmere i København i det 18. årh. Historiske Meddelelser om Staden København, 3: 11, 1936.
- Greve Friderich Ludvig von Moltke, Kort Efterretning om de fordelagtige Manufactur af Strømper, Vanter og Nat-Trøyer i Hamrum Herret og dets Egne, Danmark og Norges oeconomiske Magazin, Bd. III, 1759.
- Pontoppidans Danske Atlas, Tome IV–V, 1768.
- Statistisk Tabelværk, Femte Række, 1842 (indeholder kreaturtællingen 1837/38).
- Statistisk Tabelværk, 10 Hefte, 1846 (indeholder Folketællingen 1845).
- Statistisk Tabelværk, Første Hefte (indeholder Folketællingen 1801) (1835).
- Ekstraskatteregnskaber for Lundenæs og Bøvling Amter. Kop- og Kvægskattelister (1684–87 m. fl.) RA.
- Troels Lund, Dagligt Liv i Norden, Femte Udgave ved Knud Fabricius, I. Bind, IV Bog, København 1929–31.
- Folketællingen 1801 Tællingslisterne (RA).

Fårene på Drejø skov

En spørgelistebesvarelse skrevet af Jens Hansen

Indledning ved Ole Højrup

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser begyndte sit arbejde med indsamling af beretninger i 1941 med den opgave at belyse den førindustrielle bondekultur. På museerne havde man mængder af indbo og også en del redskaber. Dialektforskerne havde siden 1600årene samlet et kolossalt materiale om bøndernes sprog, medens Dansk Folkemindesamling fra 1906 samlede fortællinger, viser og beretninger om folketro og festliv. I sidste stund fik NEU den opgave at få gamle bønder til selv at skrive om dagliglivet, således som de selv havde oplevet det.

Som et eksempel på disse beretninger følger et uddrag af en besvarelse af spørgeliste nr. 9 om den daglige pasning af heste, kreaturer og får. Den er skrevet i 1951 af forhenværende gård-ejer Jens Hansen, der blev født 1881 i en gård på 28 tønder land, hvoraf de 4 var dårlig strandeng. Besætningen var i hans drengetid 2 heste og 1 plæg, 4-5 køer, 1-2 kvier og en omgangs-tyr hvert 4. år. Dertil kom 1 vædder og 8-10 får, der gav 10-12 lam, og 3-4 svin. Gården lå på den østlige bakkede ende af Drejø. Faderen havde købt gården, og Jens Hansen var opkaldt efter den tidligere ejer, som havde oplevet udskiftningen og udflytningen i 1832.

Beretteren deltog i et nímåneders kursus på Tune Landboskole i 1901-02 og havde været soldat i Nyborg 1904. Ellers boede han på Drejø hele sit liv bortset fra de sidste år. Han besad en solid tradition, og var samtidig en dygtig landmand, der var vågen over for alle faglige nyheder. Han nåede at skrive 2520 sider til NEU, der har hans samling på listen over planlagte bøger.

Ole Højrup, f. 1924, museumsinspektør, Nationalmuseet, »Landbokvinden«, 1964, »Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger« I-II, 1963-65, »Herregårdsliv« I-VIII, 1980-82, »Søens Folk« I-IV, 1985-86.

NEU er igang med en ny indsamling af landboerindringer. I Jens Hansens slutning vil man se, at det gamle materiale kan række hånden til det nye med skildringen af en forordnings utilsigtede virkninger.

Fårestien

Fårene havde altid et særligt rum at gå løse i, og det kaldtes »fårehus«. Det var beliggende i den østre ende af staldbygningen grænset op til hakkelsefoderloen og med udgang til gavlen, senere en overbygget port. Gulvet var af hensyn til aftræk af overflødigt vand kun den bare jord, hvorpå strøelsen lagdes. Fårene gik løse, til de skulle lemme. Så blev vædderen og enkelte får bunden, for at de ikke skulle træde på de små lam. Det traf, at et får fik 3 lam. Så blev det skilt fra de andre for bedre at kunne passe dem og var mindre udsat for at vrage det ene, hvad der ikke var så sjældent, når de gik i flokken. Et sådant vraget lam blev da dækket op ved flaskesut og komælk, og man kaldte det »dæklam«.

I fårehuset var højhæk og krybben et hele. Den var lavet af et ca 10 tom. bredt bundbrædt med en 4 tom. høj forkant, hvorpå træmmeværket, der skulle holde høet, var sat, med en liste for oven, således, at hvert rum dannede en firkantet ramme til hvert enkelt får, ca 3/4 alen pr. får. Krybben var opslået i modsat side af døren, her ind imod hakkelsefoderloen, hvorfra de fik deres foder, havre og hø. Desuden var der et vandkar, som altid stod fyldt med vand, så de kunne drikke efter behag, og det bestod af en overskåren tønne...

Foder

Fårene fik som regel altid hø. Godt kløverhø blev altid reserveret dem. De fik også ærtehalm og byghalm, når der var knapt på høet. Havreavner eller småfoder fra tærskning og afrensning var dem meget kærkommen, især når de opdagede, at der var lidt havrekærner, der kunne falde på bunden af krybben. Selv om disse kærner ikke var så vægtige, så tog de dem for gode varer. Et får er i det hele taget et nøjsomt husdyr.

Lyng og fodring med blade kendes ikke her.

Får, der skulle fedes, fik havre og grutning udrørt i vand, et meget yndet foder, de kunne strides om at få. Lammene fik, så snart de begyndte at springe op i krybben for at tage de fine blade af høet, altid et foderrum for sig selv, således at de gamle får ikke kunne stjæle det fra dem, hvad de gerne ville gøre, når der blev sat havre af til lammene.

Nogen tilberedning af fårenes foder foretoges ikke og de fik ikke salt eller mineralfoder før efter århundredskiftet...

En foderdag for fårene var: om morgenen renses krybben for alle gamle foderrester, og der tildeles dem det kærnefoder, havre, rent eller event. blandet med havreavner. Når dette bliver ædt, får de hø i hækken og vand i baljen. Middag en tot hø. Ved køernes fodertid om eftermiddagen renses krybben og igen en givt havre, hø og vand som om morgenen.

Efter 90erne, da man begyndte at avle lidt roer, fik de en lille klat finskårne, men først efter århundredskiftet, da man avlede mange roer, fik fårene en større givt ca. to pr. får fordelt ad to gange om dagen, ellers samme foder som angivet, og lammene fik i deres indelukke al den havre, de ville æde foruden lidt fint hø.

Pasningen af fårene om vinteren foretoges altid af den, der gav kørne. Om sommeren var det mere tilfældigt, men lige til først i 80erne var det den gamle mand på gården, ham fader fik gården efter...

Strøning

I fårehuset blev der ikke gerne strøet med lang frisk halm, da det derved var meget besværligt at skille ad under rensningen (når der skal »røts«). Fårene muggedes som regel en gang hver anden måned, idet man blev ved at strø ovenpå til gødningen generede at æde af krybben. Man kaldte det »å røt fouerhøvs«. Det foregik med greb og trillebør (møjbøren), hvorpå det førtes til møddingen. Andre redskaber kan ikke bruges, da gødningen er så sammentrædt, at det kun kan tages med greb.

Der blev strøet med halm og så ofte, som det var nødvendigt for at holde tørt, thi strøelsen måtte ikke blive våd og snavset (skii'et), at den klæber ved ulden, da den derved forringes betydelig som en 1. classes salgsvare, ja kan endog blive så snav-

set, at den ikke kan renvaskes, og så er den helt ubrugelig. Man har ikke brugt at lægge tørv hos fårene. Det har altid været karlenes eller mændenes arbejde at strø under fårene. I min tid har jeg selv gjort det...

Græsningssteder og græsning

De arealer, der af ejendommens ager og eng benyttes til græsning, var de i omdriften henliggende græsmarker, samt strandengen (Mejlhovedet, mellemhovedet, det der ligger mellem den faste ø og skoven, skovhovedet), 4 td ld., samt det areal, der ligger langs klinten imod vest. Græsning på fælles-ejen havdes knapt, 1/2 td. ld. i Søndersø, som er nærmere beskrevet under »høslæt«.

Dette areal blev til udskiftningen deraf i 1884 i fællesskabstiden lejet ud til eventuelle interesserede. Efter udskiftningen, da hver fik sit eller sine mål, lejede hver enkelt sine mål ud eller benyttede dem selv. Efter århundredskiftet er der mange, der har solgt sine i Søndersø værende mål til andre interesserede. Disse søsmål ligger ca 6 km fra gården. Den iøvrigt anførte strandeng ligger ca. 1 km. fra gård og agermark.

De forskellige nævnte græsningsarealer var ikke indhegnet. Strandengen blev først indhegnet i 1914 med dansk stålgærdenet og opsat på cementpæle, som jeg selv støbte i det år cemen-ten var billig. Dette hegn blev sat for at hegne for får og lam, da man ikke længere kunne holde dem fra naboernes marker, der på dette tidspunkt avlede roer, og dem kunne lammene ikke holdes fra på anden måde. ...Agermark og dele af engen blev benyttet af heste og køer, medens fårene græssede den tørre del af engen, den ydre halvdel, der var gennemskåren af den del af skovvejen, der kaldtes Rendestedet. Arealet her består af engang i tiderne opskyllet strandsand (en proces der forøvrigt foregår årlig) og derfor en meget dårlig græsbund, som vi kalder »Soiebrøiket«...

Til gården her havdes ingen græsning på øer eller holme... men Henning Hansen ejede en lille holm Flæskholm til hvilke deres får blev sejlet over til sommergræsning. Det foregik pr. jolle: Dette skete når de blev forårsklippet, og lammene fulgte med. Det var ingen særlig begivenhed, idet et får kun er lille og af ringe vægt, og derfor let at tumle af et par mand, der tager

Th. Lundbye: Aftenlandskab med får på en kæmpehøj. 1845.

en i hver ende og løfter dem lige ombord, efter at jollen er lagt til ved den lille primitive stenbro. De sejles til holmen og udlosses på samme måde som de toges ombord, kun den forskel at her er ingen bro, men jollen lægges på langs af strandbredden og fårene løftes lige ud over rælingen af båden og plumpes lige i vandet og sopper selv i land. Vandet er nu ikke koldt, og det gør dem intet. Fårene gik der til efter høst, så kom de hjem på stubgræsset og samlede de spildte aks fra høstningen, hvad fårene i helhed altid gjorde i de dage. Da skrælpøjedes agrene ikke, men blev først afgræsset, før den egentlige vinterpløjning fandt sted hen på efteråret.

Båden, der brugtes til sådan transport, var en mindre fælles båd og ejedes af alle fire skovgårde, og den kaldtes den lille skovjolle, og brugtes til mindre færdesbrug (»fæersbrøv«) for eks. i en travl tid med hestene, kunne en mand altid sejle en tur til mølleren efter et par sække grutning, en klat gryn og mel til baging o.s.v. Den gang var man godt mandskab på gårdene og lidt hestekraft, så var en sådan sejltur en aflastning af hestenes arbejde og kan i vore dage regnes lig en

biltur til byen, mens hestene gør markarbejdet. Havet er øboens landevej...

Udbindingen af fårene skete så tidlig om foråret, som der var græsspir til dem, de havde som køerne godt af det første friske græs, det gav mere mælk til lammene... Fårene kom ikke på vinterstald, før vintervejret lagde hindringer for, at fårene kunne bjerge føden, og det kunne de ikke længere end til den første sne og barfrost lukkede alle muligheder for at finde græs i så store mængder, at ernæringen kunne opretholdes. Fåret er ellers et meget nøjsomt dyr, der kan æde meget, men hjælpe sig med lidt, både af kvalitet og kvantitet, og det gælder både for sommer og vinter. I sommerens sviende tørke kunne de friste livet med meget sparsomt græs og dertil stå i tøjlr i en bagende sol uden af få en drik vand, men de blev jo i gamle dage flyttet tidlig om morgenen, før duggen gik af græsset. Den gang stod man op før solen og gik ud at flytte, og det var også meget sjældent, at man da vandede et får, om det aldrig var så varmt, hvilket man i den nyere tid finder uforeneligt med god pleje... Den gamle Jens Hansen (det var ham fader fik gården efter) passede altid at flytte fårene, og han havde altid den skik at have tøjrkøllen stående hjemme ved porten og tog den på skulderen, nakken, som man sagde, når han skulle ud at flytte... Fårene blev klippet 2 gange om året i maj og til sidst i september måned...

Vi trak aldrig fårene i hus for utidigt vejr, som vi gjorde med heste og køer, men i læ bag en grøft. Fårene er de mest fortrædelige dyr at trække med, der kan tænkes. At få et koppel får på 5-7 stykker at trække i hus om aftenen er et træls arbejde, thi når man tager hele tøjret med hæl med hjem, kan det give et stort arbejde at rede ud, når tøjrene smøges af hovederne. Tøjrene tages af hvert får og lægges på om morgenen, og da kan der være bøvl med at få de rigtige tøjlr på de rigtige hoveder, der ikke er lige store, og når man tror man er færdig, så står man med et lille hovedlag til et stort hoved eller modsat... En anden årsag, til at fårene blev ude, kan nævnes, at så længe at to får kommer på græs, bliver de mindre gode at holde rene, da gødningen bliver blød og sølet, og derfor kan de svine ulden forfærdelig til. Det er to vægtige grunde for, at fårene ikke gerne kommer i hus, før de bliver der fast...

Når fårene går løse, er det meget ofte, man ser dem gå ned til stranden og drikke af det salte havvand. Det er ikke godt

for dem, når de får sådan en uvane, da de gerne deraf får løs mave, og da tilsøles ulden på hale og bagparti meget af den flydende gødning, der sætter sig i store knolde. Det kan hændte, at et sådant lam af spyfluen kan blive befængt med dennes larver. Fluerne lægger æg inde ved huden, der er snavset og her sidder de og udklækkes til larver, der så kan æde sig ind gennem huden og ind i de indvendige bløde dele på dyret; og det er hændt at et dyr kan dø deraf, hvis man ikke opdager det, og det er en pinefuld død at blive opædt levende. Det er derfor meget vigtigt at vogteren og flytteren af får er agtpågivende over for får eller lam, hvad enten de er løse eller bundne... Man kan som regel se det, når der er noget i vejen med dem. Da går de og vifter med halen og sparker med bagbenene. Da er det om hurtigst muligt at få fat i lammet og få eftersat om det muligvis skal være bleven befængt med de omtalte larver. Viser det sig, at formodningerne er rigtige, da er det kun om at befri det for dets plageånder. Det sker ved først at renklippe hele dyrets bagparti for den tilsølede uld, som er et besværligt arbejde. Jeg har selv prøvet det to-tre gange og kan derfor beskrive det sådan: Når ulden er fjernet, undersøger man, hvor larverne befinder sig i huden, som regel lige bag lyskepartiet, og da er det om at få larverne fjernet, inden de går helt ind gennem kødet. Når de er fjernet, bliver såret overhældt med terpentiniolie og besmurt omkring hele det angrebne parti. Den stærktlugtende olie holder fluerne på afstand, og det har ikke sket for os, at der senere er opstået nyt angreb...

Et får, der går løst, fanges ved at løbe det træt. Et får er for en ung rask mand ikke så vanskeligt at løbe træt, idet man ustandseligt forfølger det, og passer på, at man selv får den lille omgang og hertil en meget vigtig ting, nemlig at passe at fåret ikke får tid til at urinere, hvad det vil føle trang til og vil gøre efter et kort løb. Forhindres det, giver det hurtigt op, og bliver stående stille med sænket hoved eller lægger sig på knæ. Har man således fået et får af en større løsgående flok, lægges tøjret på det, og så tager man om rebet med venstre hånd tæt op til hovedet og kravlende skubbes fåret langsomt og forsigtigt op til flokken, således at man ved et raskt greb kan snappe det nærmeste får om et ben, og så holder man det fast, til hjælperen tager det om halsen og lægger tøjrr på det. Har man således fanget et par får eller lam, trækker man af med dem, og hele flokken følger frivilligt med hjem... Hvis man ta-

Carlo Dalgas: *En fåreflok*. Motivet fra Faxingeskoven ved Nysø (1847–48).

ger et lam ud af en løsgående flok, f.eks. når en slagter kommer og vil beføle og veje det, tager man blot et får med tøjlr og tager det i venstre hånd ved hovedet, lægger sig på knæ og skubber det langsomt snigende sidelæns ind mod lammeflokken og er klar til at stikke højre hånd ind under bugen af ledefåret, og med et raskt tag har man fat i et ben, så er lammet fanget, idet det er forholdsvis let at holde på et ungt lam...

Vi havde alle løsgående lam som, når man havde fårene stående tøjret op ad naboen, ligeså godt gik på nabovens græs og korn som på eget, hvilket var til stor gene for alle parter, især for dem, der af andre blev udbyttet. Det er altid sådan, at høns og lam altid helst vil gå på andres og dermed skaber ufred mellem naboer. »Man kan ikke holde fred længere end naboen vil«... Nærgående og ofte ubesindige tøjringer med moderfår med lam kommer ofte på tværs af andres rettigheder og ikke mindst på særlig fredede arealer som korn og roer (disse havde man dog ikke før århundredskiftet), der af en sådan letsindig tøjring kan få en hård medfart, som i høj grad medfører mis-

hag og ofte trætte mellem ellers under andre forhold gode naboer. Disse for fredens bevarelse anførte argumenter medførte, at man godt op i dette århundrede gik over til, at hver indhegnede sine arealer, så hver kan holde småkravlet på sit eget...

Langs alle øens offentlige veje var det førhen altid skik at tøjre kvier, kalve og får langs rabatten og så brugtes løbetøjr, et længere bagtøjr med to pæle. På dette tøjr sad et legen, hvortil fortøjret var fæstnet. En sådan tøjremåde forulempede ikke færdslen så meget som et helt tøjr, der ofte kan nå over hele vejen og være farlig for de vejfarende...

Om efteråret kan væddere være et problem

Som et eksempel på en vædders angrebslyst kan jeg berette følgende. Det var et efterår i fårenes brunstperiode, at jeg ville forsøge at genne naboens får, der var på vej ind til vores, væk. Dette blev vor vædder, der var en 2 år gammel stridbar herre, højlig fornærmet over og gik til angreb imod mig. Jeg var med det samme klar over hans hensigt og holdt øje med ham, men han havde fået kik på mig og var ikke til sinds uden videre tiltale at give op, men for på mig ustandselig, og jeg kunne kun afværge hans tilløb ved at springe til side, hver gang han var inde på mig. Disse angreb fortsatte uafbrudt, til jeg til sidst blev noget nervøs over kampens udfald. Et fejlspring fra min side kunne lægge mig. Jeg lagde mig derfor ned fladt på jorden, og så kunne han ikke gøre mig noget, og da han så det, kom han hen til mig og snusede og sparkede mig. Jeg havde ham nu på nært hold og lagde en arm om halsen på ham og rejste mig op, thi nu mente jeg da, at være herre over situationen. Jeg tog nu en træsko af, og med den bombarderede jeg ham med meget kraftige slag i hovedet, og troede, at jeg dermed kunne skræmme ham, så han ville fortrække, så jeg kunne komme fra ham og gav ham derefter løs og ville gå fra ham, men det var en fejlregning. Han angreb mig på ny, og så måtte jeg atter tage ham om halsen med den ene arm og en hånd i halen, og på den måde førte jeg ham hjem i nærheden af gården, så jeg kunne smutte fra ham.

Det er karakteristisk for en vædder, der bliver angrebslysten, enten det er overfor en rival, eller en mand fornærmer

ham, at han øjeblikkelig tilkendegiver bestemte udfordrende manerer: overfor en kollega eller rival går han meget behersket og majestætisk lige hen til ham efter først at have lagt sin stridslyst tilkende ved, med store stirrende øjne og en uafbrudt slikken sig om munden, med lidt hældende og fremstrakt hoved og tilbagestillede øren, at udfordre ham ved en snorkende lyd, og henad halsen slikkende bevægelse og samtidig at sparke op og ned ad forboven af denne. Dermed er begge rivalerne kampklar til en dyst og med hældende hoveder hver til sin side slikkende sig hæftig, lægger ørene tilbage og går i den anførte stilling hver en 10–15 skridt tilbage og farer med noget bøjede hoveder lige i skallen på hverandre, så det giver et skrald, så man skulle tro, at pandeskallerne brast. Denne dyst gentager sig atter og atter til den ene af parterne giver op og løber sin vej eller falder. Da er sejerherren ene på valpladsen, og han har fra denne dyst herredømmet for den nærmeste tid, indtil en dag der kommer en anden, der måske er stærkere, hvad en gammel toåring eller treårig vædder altid er, men sjældent har man dem mere end 2 år, og dette dog kun, når det drejer sig om et godt typisk avlsdyr...

Mærkning

Hver ejendom havde sit bestemte mærkesystem, som dog i almindelighed kun gjaldt for fårene, som var mest udsat for at bortløbe og blande sig mellem andres får. Mærkningssystemet var bestemte former for klipning i ørene, og hver gårds får havde sit bestemte klip... Vore var mærket med et dybt hak eller klip i højre ørespids. En anden gård havde det samme klip i venstre øre, en tredje et ret klip af højre og en fjerde det samme i venstre, en femte havde et meget dybt til det halve øre afklippet i det højre, en sjette det samme i venstre og så fremdeles. Der var også klippet flige og lige indhak i ørenes ene eller anden side, enten for eller bag; et hak eller to hak. Det vil forstås, at der på den måde kan blive de mærkeligste klip indtil alle 26 gårde havde sit umiskendelige mærke...

Mærkningen foregik for lammenes vedkommende altid om foråret straks efter, at de var født og for mit vedkommende skete det ved at lægge øreflippen dobbelt sammen og med en saks foretage et skråt opadvendende klip, og mærket bliver da

med modsat nedadvendende hak, når øret rettes ud... Det kendes ikke, at lammene var mærket således, at alderen deraf kunne bestemmes. Alderen på fårene bestemmes tilnærmelsesvis af tændernes længde og beskaffenhed, idet unge, yngre og gamle har henholdsvis lange brede, kortere og smallere og med nogen åbning imellem de enkelte tænder. Det gamle 8-10 årige får har korte spidse og meget uregelmæssigt stillet ofte manglende tandsæt, og et sådant får egner sig kun til slagting og knapt nok det, idet det bliver magert og ikke meget anvendeligt til at spise, og det giver ej heller så gode og pæne lam. Første års ungfår giver sjældent mere end eet lam, der er noget mindre end andet års lam. De unge og yngre får giver den bedste og længste uld. Den hud, der blev klippet af ved mærkningen, kastedes bort. Forestillinger, der knyttedes til mærkningen, kendes ikke.

Kastration

En foranstaltning, der altid foretoges samtidig med mærkningen var, at kastrere alle vædderlam med undtagelse af det eller de, der eventuelt skulle være til tillæg. Denne kastration foretoges i løbet af de første otte dage efter fødslen og foregik på følgende måde. Medhjælperen, som holdt lammene, satte sig eller stod på hug med det lille lem anbragt på ryggen med lændepartiet liggende imod mandens knæ. Han fastholdt alle fire ben, to i hver hånd, og den, der foretager operationen, tager med venstre hånds pege- og tommelfinger dyrets pung, trækker den lidt ud og med en skarp kniv i højre hånd skærer den øverste halvdel væk. Derved blottes testiklerne, som en for en med venstre hånds to fingre trækkes noget ud af lejet, og med kniven afskæres strængen helt ind, og operationen er fuldført. Den gør ikke dyrene noget ud over, at de et par dage fører bagbenene noget stramt. Vi har aldrig nogen uheld dermed...

Fåreholdets ophør

Fårene var i 110 år, altså efter udskiftningen 1832, en fast bestanddel af besætningen på vor gård, hvad den forøvrigt var på alle gårdene. Dog havde vi i de sidste årtier kun 6 får og 1 væd-

der, da den store lammeflok ikke var god at holde styr på og særlig med hensyn til roemarken. Men så kom krigen 1940–45. Da fuldbyrdedes deres skæbne for vort vedkommende, idet der 1941–42 blev udstedt et ministerielt forbud mod at sælge lammene, før de blev store. Dette var af hensyn til fuld udnyttelse af uldproduktionen. Dette påbud medførte, at man måtte sælge hele fårebestanden, da man ikke kunne græsse og fodre så mange løse lam sommeren over. Vi havde ikke en græsning, der vedblivende kunne holde lammene i vækst og foderstand. Man var da baseret på at fodre lammene op til salgsværdi til midsommer. Efter den tid på året havde man ikke friskt fåre- eller lammegræs, og derfor måtte man med beklagelse give afkald på det gamle traditionsbundne husdyr, der i så mange år har givet os en god biindtægt, og sulebeholdning til husholdningen og tælle til lysestøbning..., og ulden, hvoraf de gode gamle varme beklædningsvarer fremstilledes. Ulden var fortidens og er nutidens idealiske råstof til en beklædning, der giver eller holder på legemsvarmen...

En gammel overlevering

Til vort mangeårige fårehold knytter sig en gammel overlevering, som jeg i denne forbindelse vil knytte til minderne om en af dem, der oplevede dette ved udskiftningen 1832, at skulle flytte fra Drejøs gamle by, og ud på den nøgne øde fjerntliggende stenfyldte og med tjørn overgroede Drejø skov, nemlig faders formand, den gamle ved døden 93-årige Jens Hansen... Han sagde, da de andre, der fik lov til at blive i byen, mistrøstede ham med at skulle ud og bo i sådan en ødemark eller ørken: »Ja, kan jeg ikke få andet ud af det, kan jeg da holde en del får, så kan jeg og konen vel nok bjærge føden«. – Der blev i tiden derefter til mere end fårehold. Den plet jord, der da var miskendt og ringeagtet... blev og er endnu i vore dage misundt deres besiddere.

Beretningens tegnsætning og stavning er normaliseret, forkortelser opløst ligesom særlig knudrede sætninger er rettet ud og eventuelt forkortet.

Udnyttelsen af fårenes gødning, fårenes slagtning samt ul-

dens tilberedning har Jens Hansen skildret i tre andre beretninger.

Jens Hansen bruger ordet hæl om en tøjrepæl. Denne betegnelse brugtes i den nordlige halvdel af Jylland, på Als og Drejø.